İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları

YRD. DOÇ. DR. NECDET EKİNCİ
Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi / Türkiye

Giriş

İkinci Dünya Savaşı öncesinde tüm dünyada "otoriter" ve "totaliter" yönetim biçimleri en gözde siyasi rejimler olarak yükselmesini sürdürmektedir. Osmanlı'nın son kalıntıları olan **Sultanlık** ve **Hilafet** kurumlarını kaldıran **Mustafa Kemal Atatürk,** Türk Devleti'nin yönetim biçimini **Cumhuriyet** olarak ilan etti. Önceleri **İslam,** anayasada devlet dini olarak adı kondu; sonra 10 Nisan 1928'de bu madde kaldırıldı. Daha sonra da 5 Şubat 1937'de Türk Devletini **"laik"** olarak tanımlayan ilgili madde anayasaya eklendi. Egemenlik kayıtsız ve koşulsuz bir biçimde ulusa veriliyordu. **TBMM** ulus adına egemenliği kullanabilecekti. Yasama yetkisi doğrudan **TBMM**'de, yürütme yetkisi **TBMM**'nin seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun seçtiği Bakanlar Kurulu aracılığı ile Meclis'te oluşmakta ve toplanmaktaydı. **TBMM,** ulusun seçtiği milletvekillerinden oluşuyor ve 22 yaşını dolduran her Türk erkek ve kadın yurttaş oy kullanabiliyordu. Fakat seçim sistemi anayasanın öngördüğü kadar **demokratik** değildi. Bu sistem 1876-1878 **Birinci** ve 1908-1918 **İkinci Meşrutiyet** dönemlerinin bir kalıntısıydı. Oy verenler, sonradan kendi vekillerini meclise seçen, bir seçmenler topluluğunun seçtiği, dolaylı iki dereceli bir sistemdi. 1946 yılında **çok partili düzene** geçinceye dek yürürlükte kalan bu sistem, büyük toprak sahiplerinin ve eşrafın **CHP**'nin tüm **tek parti yönetimi** boyunca kendi güç ve ağırlıklarını **TBMM**'de korumalarını sağlamıştı.

Atatürk vefatından kısa süre önce Savarona'da, (1938)

Bir yandan yeni kurulan devleti ve devrimleri yaşatma kaygısı, diğer yandan ülkenin toplumsal yapısı nedeniyle henüz Batı'nın **demokrasisini** sindirecek siyasi bir olgunluğa erişememiş olması düşüncesi, **Mustafa Kemal Atatürk**'ü ister istemez, ülkeyi bir süre tek parti ile yönetmeye zorlamıştı.

Tüm olumsuz koşullara karşın, **Mustafa Kemal Atatürk,** Cumhurbaşkanı olarak ülkeyi yönettiği 1923-1938 yılları arası, iki kez kurulmasına izin vererek, gönlünün çok partili düzenden yana olduğunu ortaya koymuştu. Ama bilinen nedenlerden dolayı onun tüm bu girişimleri sonuçsuz kaldı. Şimdi **Mustafa Kemal Atatürk**'ün kurduğu **Cumhuriyet Halk Partisi** muhalefetsiz iktidardaydı. Bu sistemde anlamlı olan yalnızca bir tek partinin varlığı değildi. Daha önemlisi, devlet ile parti arasındaki ayrımın ortadan kalkmasıydı. Parti, devlet kurumlarının yönetimini üstlenmişti. Partinin il başkanları aynı zamanda ilin valileriydi. Devlet memurlarının "neredeyse tümü" **CHP** üyesi

yapılmıştı. Kısacası **totaliter** devletleri anımsatır bir biçimde **Türkiye**'de **parti** ve **devlet** iç içe girmiş, birbiri ile kaynaşmış, **Türkiye** bir **parti devleti** durumuna gelmişti.

I. Mustafa Kemal Atatürk'ün Ölümünden Sonra Türkiye

A. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Seçilmesi

Cumhurbaşkanı **Atatürk**'ün rahatsızlığının ilk belirtilerinin 1936 yılının sonuna doğru ortaya çıktığı, sağlık durumunun ise 1937 yılından itibaren bozulduğu bilinmektedir.[1] **Atatürk,** ölümünden bir süre önce "**Başvekillik Makamı**'nı işgal eden **İsmet İnönü** ile siyasi bir çatışma içine girmiş, bunun sonucunda **İsmet İnönü** görevinden alınarak, yerine **Mahmut Celal Bayar** atanmıştır.[2]

İsmet İnönü, hükümet üyeleriyle Atatürk'ün naaşını beklerken, (1938)

Celal Bayar'ın başvekilliğinin **Atatürk**'ün hastalığı ile aynı döneme gelişi, dış siyasette **Hatay** sorununun sürekli olarak hükümetin gündeminden düşmemesi, ardından Cumhurbaşkanı'nın ölümü, Bayar Hükümeti'nin siyasal kadrolarda önemli değişikliklere yönelememesi, **İsmet İnönü**'nün cumhurbaşkanı seçilmesini kolaylaştırıcı temel koşulları oluşturmuştur.[3] **Asım Gündüz**'ün anılarında aktardığına göre bu konuda Genel Kurmay Başkanlığı'nda bir toplantı yapılmış, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin **Atatürk**'ün ölümünden sonra alacağı konumun ne olacağı tartışılmış, sonuç olarak tarafsız kalınmasında karar kılınmıştır. Bu toplantıyı haber alan Başvekil **Celal Bayar,** Genel Kurmay Başkanı'nı ziyaret etmiş, **Çakmak**'ı, **TBMM**'nin Cumhurbaşkanı olarak görmek istediğini belirterek, kendisinden bu görevi kabul etmesini istemiş ise de, Genel Kurmay Başkanı bu teklifi ordunun bu konuda tarafsız kalma kararında olduğunu ileri sürerek kabul etmemiştir. Bu toplantıdan iki gün sonra, I. Ordu Müfettişliği'ni sürdürmekte olan **Fahrettin Altay** Genel Kurmay İkinci Başkanı **Asım Gündüz**'den cumhurbaşkanının kim olması gerektiğini sormuş ve toplantıda alınan kararı öğrenince karşı çıkmıştır. I. Ordu ve Tümen kumandanları ile yaptıkları toplantıda **İsmet İnönü**'nün Cumhurbaşkanı yapılması kararını aldıklarını açıklamıştır. **Altay**'ın bu kararın **Çakmak**'a iletmesini istemesi üzerine, Genel Kurmay İkinci Başkanı **Gündüz, ordu kumandanlarının kararını Çakmak**'a bildirmiş ve **Genel Kurmay Başkanı** da bu kararı kabul etmek zorunda kalmıştır.[4] Her ne kadar dönemin Dahiliye Vekili **Şükrü Kaya** bir basın toplantısında bir gazetecinin *"Yeni cumhurbaşkanı kim olacak?"* sorusuna *"TBMM kimi seçerse o olacak"* yanıtını vermekteyse de[5] **Atatürk**'ün durumu ağırlaştıkça kendini iyice belli eden bir iktidar mücadelesi baş göstermiştir. 10 Kasım'a doğru bu tür siyasal girişimler daha da hızlanacaktır.

Asım Us'un anılarına göre: **İnönü**'ye karşı cumhurbaşkanlığı konusunda **Fevzi Çakmak, Fethi Okyar, Celal Bayar** hatta **Tevfik Rüştü Aras** ve **Şükrü Kaya**'nın adları[6] geçmişse de **TBMM** Başkanı **Abdülhaluk Renda**'nın adı üzerinde ciddiyetle durulmuştur. Ancak **Renda** öneriyi geri çevirmiştir.[7] Tüm bu karşı grubun varlığına karşın, **Atatürk**'ün ölümünün ertesinde 11 Kasım günü, **İsmet İnönü**'nün 322 oyla **CHP Meclis Grubu'nda** cumhurbaşkanı adayı olarak gösterilmesine karar verilmiş[8], **İnönü** grup toplantısının hemen ardından toplanan **TBMM Genel Kurulu**'nda oylamaya katılan 348 milletvekilinin oybirliğiyle, cumhurbaşkanlığı makamına oturmuştur.[9] Ordunun sergilemiş olduğu bu eğilimin büyük bir olasılıkla **TBMM**'ye yansıtılmış olduğu açıktır.[10]

11 Kasım 1938 günü **TBMM** çevresindeki olağanüstü askeri önlemler **İnönü**'nün cumhurbaşkanlığının buruk bir anısı olarak[11] siyasilerin hatıra defterlerinin sararmış yaprakları arasında kalacaktır. Kısacası **İnönü**'nün cumhurbaşkanlığı **TBMM**'nin özgür iradesi ile değil, tek parti **CHP**'nin elit kadrosu ve ordunun diretmesi, kendisinin de bu güçlerle işbirliği sayesinde gerçekleşmiştir.

B. Tek Parti Yönetimine Son Halka: Milli Şeflik Kurumu

İsmet İnönü başvekillikten alındıktan sonra kendi köşesine çekilmiş, pek dikkat çekmemeye özen göstermiş olduğundan, 1938 yılı boyunca gazetelerde adı pek ender olarak görülmüştü. Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle birlikte basında **Atatürk**'ün ilkelerini en iyi bilen devlet adamının **İnönü** olduğu, Büyük Şef'in eserlerini sürdürebilecek bu en seçkin kişiye **İkinci Atatürk** demekte bir an bile duraksamayacağı[12] türünden yazılar kendini göstermeye başlamıştı.

Özetlemek gerekirse; '**Parti devleti**'ne dönüşmüş Türk siyasal sistemi, **Atatürk**'ün ölümüyle yeni bir döneme girmekteydi. **Atatürk**'ün ölümünden hemen sonra başlayan ve çok partili düzene geçilmesine dek süren bu döneme **"Milli Şef Dönemi"**, **CHP** Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı **İsmet İnönü**'ye de **"Milli Şef"**[13] denilmiştir. **"Milli Şef Dönemi"**, tek partili rejimin bir önceki döneminden oldukça farklı bazı özelliklere sahip olmuştur. **Milli Şef Dönemi**'nin **İkinci Dünya Savaşı** boyunca sürmesi ve bu savaşın başında mihver devletlerinin önemli başarılar kazanması, tek partili yönetimin aynı döneminin iç ve dış siyasetinde başkalıklar göstermesine neden olmuştur.[14] Burada vurgulanması gereken

gerçek, **İnönü** cumhurbaşkanlığına gelinceye dek **Milli Şeflik** Türk siyasi yaşamında bir kurum niteliği kazanmamıştır. **Atatürk** de sağlığında, 1927'den beri ülkenin '**banisi**', ulusun önderi, devletin reisi, **'Edebi Şefi'**dir. Ama onun bu değişmez başkanlığı **"manevi"** kişiliğine bağlı adeta **"fiili"** bir durumdu. Ancak tüzükte **"Değişmez Genel Başkanlık"** diye bir kurum oluşturulmamıştı. Siyasi tarihimizde bir tek kişiye "**Milli Şef**" denilmiştir. O da **İsmet İnönü**'dür. Türkiye Cumhuriyeti'nde görülen dayanışmacı **Kemalizm, İsmet İnönü**'nün **Milli Şef**'lik uygulamaları ile O'nun kişiliğinde **"Faşizm ve Nasyonal Sosyalizm"**i anımsatan bir **totaliterliğe** dönüşüyordu.[15]

A. CHP Olağanüstü Büyük Kurultayı (1938)

İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasının ardından 26 Aralık 1938 günü olağanüstü toplanan **CHP** Büyük Kurultayı, gerçekleştirdiği tüzük değişikliği ile **İsmet İnönü**'yü ülkenin '**Milli Şefi**', **CHP**'nin de, '**Değişmez Genel Başkanı**'yapmıştır. Böylece parti devleti yönetimi **Atatürk**'ün ölümünden sonra son adımları atmış, yeni bir döneme ayak basmıştır. Aslında bu kurultayın normal süresi içinde, 1939 yılında toplanması gerekmektedir. **Atatürk**'ün ölümü üzerine partinin yeni genel başkanının seçilebilmesi için kurultay tarihi zorunlu olarak öne alınmıştır.[16] Parti tüzüğünün bazı maddelerinin bu arada değiştirilmesi için okunan gerekçesinde[17] *"Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Değişmez Genel Başkan olduğunu tespit ve ifade maksadı ile..."* bu değişikliğin yapıldığı belirtilmekte ve "**Milli Şef**" in tanımlaması yapılmaktadır. Olağanüstü Kurultay tarafından bu gerekçeye dayanarak hazırlanan yeni tüzüğün değişen maddeleri şöyledir:[18]

İsmet İnönü, (11 Kasım 1938)

"Madde 2- Partinin banisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyeti'nin müessesi olan Kemal Atatürk'tür.

Madde 3- Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü'dür.

Madde 4- Partinin genel başkanlığı aşağıdaki üç suretle inhilal edebilir;

A. Vefat

B. Vazife yapamayacak bir hastalığı sabit olması halinde

C. İstifa"

Yeni tüzüğün 4. maddesinden de anlaşılacağı üzere **"Değişmez Genel Başkanlık"** kalıcı bir kurum olarak düşünülmüştür. **Atatürk**'ün sağlığında parti tüzüğüne girmemiş bulunan **"Değişmez Genel Başkanlık"**, **İnönü**'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde tüzükteki yerini almıştır. Yeni tüzükte açıkça "**Milli Şef**" kavramı yer almamakla birlikte, daha önce görmüş olduğumuz *encümen gerekçesin*de bu deyime yer verilmiştir. Kısacası, **Atatürk**'ün **"manevi"** kişiliğinden doğmuş, **"Fiili"** bir özellik gösteren 1927 Kurultayı'ndan beri süregelen **"Değişmez Genel Başkanlık"** geleneğini kurumsallaştırmak, buna ek olarak "**Milli Şef**" sıfatını kabul etmek, Türk siyasal sistemini, **Almanya**'da **Hitler-Führer, İtalya**'da **Mussolini-Duçe "totaliter"** rejimlerine daha da yaklaştırmıştır.[19] **İsmet İnönü**'nün kendini bu sıfatlarla bezemesi, hem hükümet, hem de **CHP** üzerindeki otorite ve etkisinin son derece yükselmesine neden olmuştur.

B. Milli Şef'lik Karşısında Türk Aydını, CHP Siyasileri ve Bürokrasi

İsmet İnönü, CHP'nin "**Değişmez Genel Başkanı**" ile birlikte, "**Milli Şef**" olurken benzer siyasal rejimlerin uygulandığı ülke liderleri gibi, örneğin bir **Adolf Hitler**'in **Almanya**'da nasyonal sosyalizmi, bir **Benito Mussolini**'nin **İtalya**'da faşizmi, bir **Fransisco Franco**'nun **İspanya'da** falanjizmi kurarken karşılaşmış olduğu bir aydın muhalefeti ile, ne **CHP**'nin içinde ne dışında yüz yüze gelmiştir. Aksine Türk aydını, "**Milli Şef**"ini hiç tereddütsüz bağrına basmış, O'nun bu sıfatına daha derin anlamlar vermek için, adeta birbiri ile yarış haline girmiştir.[20] **Nadir Nadi** o günlerde, "**Milli Şef**"lik kurumunu nasıl karşılamış olduklarını şu sözleriyle pek güzel anlatmaktadır:

"...Milli Şeflik deyiminin ardında şefliği müesseseleştirmek isteyen bir gayret seziliyordu... Tüzük değişikliğine itiraz eden bir kişi çıkmadı. İtiraz etmek şöyle dursun, dünya şartları değişip de İsmet İnönü Milli Şeflik ve Değişmez Başkanlık payelerine üzerinden silkip attığı güne değin biz onu avuçlarımız patlayasıya alkışladık" [21]

Türk aydını "**Milli Şef**"ini böylesine engin bir coşku ile karşılamıştır. Bunun nedeni ise bellidir. *"... O yıllarda totaliter yönetim modası salgın halinde idi. Almanya, İtalya, Rusya ve Japonya gibi dev memleketlerin yanı sıra İberik yarımadasında, Orta Avrupa'da, Balkanlar'da, irili ufaklı bir sürü para-faşist rejim kurulmuştu...Demokrasiye, ihtiyarlamış, devrini yaşamış, verimsiz bir yönetim sistemi olarak bakan aydınların sayısı günden güne artıyordu."*[22]

Türkiye, siyasal anlamda dar ve sıkı bir dönemden geçerken, aydın kesimin büyük bir bölümü ile, devletin nimetlerinden faydalanarak oldukça rahat bir yaşam düzeyine ulaşmış bulunan **CHP**'nin önde gelenleri, **İsmet İnönü**'yü böyle bir anlayış içinde görmek istemişler, onunla bütünleşmişlerdir. **İnönü**'nün kendisinin de **"parti-devleti"** yapısının en üst katındaki yerini daha mutlak bir hale getirmek için, böyle bir bütünleşmenin gereğini anlamış olması gerekir.[23] Bu anlamda:

"Milli Şef demek, milli hayatımızın uyanık başı demektir."[24]

"Türk Milleti'ni, yaşamanın ve ölümün efendisi yapan büyük kıymetlerin ta kendisidir."[25]

27 Ocak 1939'da **Refik Saydam** Hükümeti'nin programının okunmasından sonra güven oylaması önce-

si yapılan konuşmalarda söz alan Manisa Milletvekili **Refik Şevket İnce, TBMM** kürsüsünde:

"...Türkiye baştan aşağı belli bir idealin, Cumhuriyet Halk Partisi idealinin sarsılmaz taraftarıdır ve Türkiye Büyük Millet Meclisi onun temsilcisidir... Bizi temsil edenlerden ölene de yaşayana da Milli Şef demişizdir ve onların belirttiği doğrultuda yürümek temel görevimizdir. Hükümet için Milli Şeflerimizin gösterdiği kimselere, doğrudan doğruya onun güvenine sahip olduğu için güvenmeliğimiz, Milli Şefimiz'e karşı milli ve vicdani görevimizdir..."[26] derken, hükümet programının, başbakanın ve bakanların hiçbir önem taşımadığını, **"Milli Şef"**in bu kadroya inanmış olmasının önemli olduğunu ifade etmektedir. Kısacası **Türkiye**'de siyasayı belirleyen **"Milli Şef" İsmet İnönü**'dür. **Metin Toker**'e göre:

"Meclis, Hükümet hukuken vardılar. Fakat politikayı bizzat doğrudan doğruya İsmet İnönü idare ediyordu. Milli Şef'in mahzurlu gördüğü her şey Türkiye'de yasaktır... Bundan dolayıdır ki, gazetelere gelen emirle bazen nasıl yorumlar yazılması gerektiği bildiriliyordu...Başka emirlerde ise; Milli Şef ile hatta Şef'in ailesi ile ilgili haberlerin büyük verdirilmesi bildiriliyordu..."[27]

Milli Şef İsmet İnönü'nün Bakanlar Kurulu ve üyeleri üzerindeki hakimiyeti bakanların dış görünüşlerine dahi karışabilecek derecededir.[28] **İkinci Dünya Savaşı** yıllarını da kapsayan bu dönemin mutlak hakimi **"Milli Şef" İsmet İnönü** olmuştur. **CHP, TBMM, Bakanlar Kurulu,** her konuda **"Milli Şef"**in yalnızca onaylayıcısı olmuşlardır.[29] Bu anlayış, **İkinci Dünya Savaşı** boyunca, dış siyasi koşullara bağlı ama bazı değişiklikler göstererek, çok partili düzene geçene dek **Türkiye**'nin iç ve dış siyasetine egemen olacaktır.

II. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Siyaseti

A. Türk Dışişlerinde Yeni Bir Dönemin Başlangıcı

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve **Milli Şef** olarak **Atatürk**'te bile olmayan geniş yetkilerle donatılmasından kısa bir süre sonra, **İkinci Dünya Savaşı** ile **Türkiye,** kendini bir ateş çemberi içinde bulmuştur. İlk birkaç ayı saymazsak, **"Milli Şef Dönemi"** ile **İkinci Dünya Savaşı** aynı yılları kapsamaktadır. **Türkiye**'nin bu dönem içindeki siyaseti, ne pahasına olursa olsun, bu savaşın dışında kalmak olmuştur.

Türkiye'yi savaş dışı tutabilmesi, **İsmet İnönü**'nün siyasal yaşamı boyunca gerçekleştirmiş olduğu en büyük başarıları arasında kabul edilmektedir. Ancak, Türkiye savaşa girmemekle birlikte, bu savaşın etkilerini, savaş yıllarında ve sonrasında en derinden hisseden ülke olmuştur.

Milli Şef İsmet İnönü'nün **İkinci Dünya Savaşı** boyunca geliştirmiş olduğu ve evreleri bakımından çok değişik nitelikler-zaman zaman çelişkiler-sergileyen **dış siyaseti** savaşın son bulmasıyla müttefik devletler üzerinde olumsuz bir iz bırakmış, **Türkiye**'nin bir takım suçlamalarla karşı karşıya kalmasına, iç ve dış siyasetinde yeni bir takım düzenlemelere yönelmesine yol açmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri **Milli Şef İsmet İnönü**'nün **Atatürk**'ün ölümünden sonra, O'nun **geleneksel dış siyasetinden** ayrılarak, gittikçe **totaliter** anlam ve özellik yüklenen **tek partili rejiminin** ve **"temkinli"** kişisel sezgilerinin de etkisiyle oluşturmuş olduğu-**kendine özgü**-bir **dış siyasa** uygulamasına yönelmiş olmasıdır. Bu siyasanın başlangıcını, **İnönü**'nün cumhurbaşkanı olduktan hemen sonra, **Atatürk**'ün en güvendiği, O'nun en uzun Dışişleri Bakanı olma onuruna ermiş bulunan **Tevfik Rüştü Aras** gibi deneyimli bir devlet adamını, **Atatürk**'e yakınlığı yanında, yine **Atatürk**'ün sağlığında, dış siyaset konusunda kendisi ile uyuşmadığı için bu görevden alıp, **Türkiye**'den uzaklaştırması, yerine **Şükrü Saraçoğlu**'nu ataması oluşturmaktadır.[30] Bunun ardından **İkinci Dünya Savaşı**'nın başından sonuna dek izlemiş olduğu -bazı zig-zaglar çizerek-**Atatürk**'ün dış siyaset anlayışına aykırı dış siyasi uygulamalarıdır.[31]

İnönü ve hükümet üyeleri Balkan festivaline katılacaklarla (2 Eylül 1936)

"Milli Şef İsmet İnönü"nün uyguladığı dış siyaset ile, **Atatürk**'ün dış siyaseti arasında derin ayrılıklar ve çelişkiler vardır.[32] **Atatürk**'ün savaş öncesi izlemiş olduğu dış siyaset ile öneri ve uyarıları, **İsmet İnönü**'nün **İkinci Dünya Savaşı**'ndaki siyasetinin temel taşları olması gerekmektedir. Oysa **Atatürk**'ün ölümünden önceki son iki yılındaki dış siyaseti ve düşünceleriyle **İsmet İnönü**'nün **İkinci Dünya Savaşı**'nda izlemiş olduğu dış siyaset karşılaştırılacak olursa, bu temel taşların hiç göz önünde tutulmadığı hemen fark edilmektedir.

B. Atatürk'ün Geleneksel Tarafsızlık Siyasetinin Sonu: Türk-İngiliz-Fransız İttifakı

Atatürk'ün ölümünden önce, Dışişleri Bakanı **Tevfik Rüştü Aras** ve Dışişleri Genel Sekreteri **Numan Menemencioğlu** 10 Temmuz 1938'de **Almanya**'nın Ankara Büyükelçisi **Von Kelle**'e **Türkiye**'nin barış zamanında **Almanya**'yı hedef alan hiçbir grupla ittifak antlaşması imzalamayacaklarını sözlü olarak yinelemiş[33] bulunuyorlardı.

SSCB Dışişleri Komiseri Vekili **Potemkin, Atatürk**'ün ölümünden 14 gün sonra, yani 24 Kasım 1938 günü, bakanlığına çekmiş olduğu bir telgrafta, **Türkiye**'nin yeni Dışişleri Bakanı **Şükrü Saraçoğlu**'nun hazır bir toplantıda yeni Cumhurbaşkanı **İsmet İnönü** ile

bir buçuk saatlik bir görüşme gerçekleştirdiğini bildirmektedir. Telgraf metnine bakıldığında, geleceğin Türk-Sovyet ilişkileri için hiçbir olumsuzluk görülmemektedir.[34] **Potemkin**'in telgrafından da anlaşılacağı gibi, Dışişleri Bakanı **Tevfik Rüştü Aras**'ı dış siyaset konusundaki görüş ayrılıklarından ötürü, bu görevinden almasına karşın **Atatürk**'ün geleneksel dış siyasetinden ayrılacağına ilişkin hiçbir belirti göstermemektedir. Gerçekte, bu eski siyaseti sürdürmemesi için hiçbir neden yoktur. **Atatürk, İnönü** ve Hükümeti'ne, dünyanın belli başlı devletlerinin tamamıyla dostluk ilişkilerine, **Balkan Atlantı**'na, **Sadabat Paktı**'na dayanan *"karşılıklı evrensel sevgi ile dolu olan dünyada hiçbir toplulukla en küçük bir itilafı bulunmayan"* bir dış siyaset devretmiştir.[35] Ama Türk Dışişleri'nin bu tarafsızlık siyaseti çok sürmez. **İtalya**'nın 1939 Nisanı'nda **Arnavutluk**'u işgal etmesi,[36] **İnönü**'de büyük bir kaygının uyanmasına neden olur. **İngiltere** ve **Fransa**'nın 13 Nisan'da **Yunanistan** ve **Romanya**'ya garanti vermesi, aynı biçimde bir garantinin **Türkiye**'ye verilebileceğinin bildirilmesi, **İnönü**'nün **"Demokrasi Cephesi"**ne yönelmesinin[37] ilk adımlarını oluştururken[38] **Almanya** en iyi devlet adamlarından **Franz Von Papen**'i büyükelçi olarak **Türkiye**'ye göndermiştir.[39] **Von Papen** Türk-İngiliz yakınlaşmasını önlemek için **Almanya**'nın en kısa zamanda **Türkiye**'ye etkin garantiler vereceğini, Türk Dışişleri Bakanı **Saraçoğlu**'na bildirmektedir. **Almanya**'nın **Türkiye**'nin tarafsızlığından başka bir şey istemediğini, tek isteklerinin **Türkiye** ile ekonomik ilişkilerini sürdürmek olduğunda ısrar eder ama hiçbir sonuç alamaz.[40]

Yunanistan Başbakanı Metaksas'ın Ankara'da İsmet İnönü tarafından karşılanışı (20 Ekim 1937)

Türk-İngiliz görüşmelerine kuşku ile bakan bir ülke daha vardır: **Yugoslavya...** Bu ülke, daha deklarasyon yayınlanmazdan önce **Türkiye**'nin **İngiltere**'ye yaklaşmasına sert tepki göstermiştir. **Yugoslavya**'nın bu sert tepkisi **Romanya**'yı da etkiler. İngiltere Hükümeti bu gelişmelerden ciddi bir biçimde kaygılanmıştır. Bu tepkilerin **Türkiye**'yi etkileyebileceğinden korkmaktadır.[41] İlginçtir ki, kendisinin mimarı olduğu ve en duyarlı olması gereken Balkan bölgesinde **Türkiye,** bu tepkilere kulaklarını tıkamış, tüm çaba ve dikkatini, **Sovyetler Birliği**'nin kendisi ile gireceğine inandığı bu Batı işbirliğine yöneltmiştir.[42] Fakat **Türkiye** beklenmedik bir durumla karşılaşmıştır. İngiliz Hükümeti, daha 29 Nisan'da İngiliz-Sovyet Antlaşması'nın imzalanmasının şüpheli bir duruma düştüğünü bildirmiştir. Gerçekten Alman ve Sovyet Hükümetleri arasında yakınlaşma ve ilişkiler hızla geliştiği için, **Sovyetler Birliği, İngiltere** ve **Fransa** ile olan deklarasyon görüşmelerinde çekingen davranmaktadır.[43] Böylece, **Türkiye** ve **İngiltere** arasında 15 Nisan'da başlayan görüşmeler, **SSCB** olmaksızın, 12 Mayıs 1939'da **Türkiye**'yi **"Demokrasi Cephesi"** ne bağlayan deklarasyonun yayınlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu tarihe kadar **Fransa** ve **Türkiye** arasındaki ilişkilere gölge düşüren Hatay sorunu etrafındaki görüşmeler henüz sonuçlanmadığından,[44] **Fransa** ile aynı doğrultudaki bir deklarasyon ancak 23 Haziran 1939'da yayınlanabilmiştir.[45]

Sovyetler Birliği Türk-İngiliz deklarasyonunu görünürde iyi karşılamıştır.[46] Ancak 15 Haziran 1939'dan sonra Sovyet-Alman ilişkileri hızla gelişir[47] ve 23 Ağustos 1939 günü **Alman-Rus Saldırmazlık Antlaşması**'nın imzalanması[48] ile sonuçlanır. Büyük bir şaşkınlık içinde olsa da, **Türkiye** hala **SSCB** ile bir yardımlaşma antlaşması imzalayabileceği umudu içindedir. Karşılıklı yardımlaşma anlaşması görüşmeleri için Türk Dışişleri Bakanı **Saraçoğlu** 24 Eylül 1939 günü Moskova'ya hareket eder. 26 Eylül'de başlayan görüşmeler, **Türkiye** için tam bir düş kırıklığına dönüşür ve 16 Ekim'de hiçbir sonuç alınamadan son bulur. **SSCB Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'ne aykırı olarak garantiler istemektedir. Ayrıca, **Türkiye**'nin **İngiltere** ve **Fransa**'ya vermiş olduğu güvencelerin geleceğin Sovyet çıkarlarına aykırı olduğunu savunmaktadır.[49] **SSCB** ile hiçbir anlaşma sağlanamaması üzerine **Saraçoğlu** Ankara'ya geri dönmüştür. Bu koşullar altında, **Türkiye**'nin önünde artık tek bir seçenek kalmıştır:[50] Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı. Antlaşma,[51] 19 Ekim 1939'da taraflarca imzalanır.

Atılan yanlış ve acele adım **Türkiye**'yi dönüşü olmayan bir yola sokmuştur. Bu ittifakla birlikte **İsmet İnönü** ve Hükümeti, **Atatürk**'ün vasiyet etmiş olduğu **geleneksel dış siyasetten** ayrılıp, henüz ülkeye dönük, doğrudan bir tehdit yokken, **Avrupa**'nın çelişkilerinden doğmuş gruplardan birine yönelmiştir. Bu yanlış siyasetin hemen ortaya çıkan sonuçları şunlar olmuştur:

Atatürk'ün döneminde büyük çabalarla oluşturulan ve dünya siyasal platformunda **Türkiye**'ye saygın bir yer sağlayan **Balkan Antantı,** atılan bu yanlış adımlar yüzünden etkisini kaybetmiş, dağılma sürecine girmiştir. Bunun sonucunda bölgeye önce **İtalya** daha sonra da **Almanya** işgalci güç olarak gelip yerleşmiştir.[52]

Atatürk'ün karşılıklı çıkar ve uluslararası dengeler üzerine kurduğu **Sovyet dostluğu**, **İnönü**'nün **İngiltere**'ye yönelmesiyle birlikte, baskı ve düşmanlığa dönüşmüştür.

Atatürk'ün herkesle **dostluk** ve **işbirliği** siyasetinin sınırları içinde **Almanya** ile geliştirilen **siyasi** ve **ekonomik** ilişkiler[53] ve daha bir yıl önce, bu ülkeye verilen **tarafsızlık** sözü hiçe sayılmış, hiç gerek yokken, birtakım varsayım ve kuşkulara dayanarak, bu ülkenin karşısına geçilmiştir.[54] Her şeyden önemlisi **Türkiye** bu ittifakla yerine getiremeyeceği yükümlülükler altına girmiş ve yerine getirilemeyen bu yükümlülükler, savaş

boyunca-Türk siyasetinin hareket alanını daraltarak, yalpalar yapmasına-güvenirliliğini kaybetmesine ve savaş sonunda da ülkenin üzerinde bir takım tehdit ve baskıların oluşmasına neden olmuştur.

C. Almanya'nın Yararlandığı Savaş Dışı Siyaset

A. Tarafsızlıktan Ayrılmanın İlk Bedeli

Dışişleri eski Bakanı **Tevfik Rüştü Aras, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**'nın imzalanmasının büyük bir yanılgı olduğunu ileri sürerken, **Türkiye**'nin **"tarafsız"** kalmasının mümkün olduğunu, tarafsızlığa yönelen **Türkiye**'nin, savaş sonrası Balkanlar'da büyük ekonomik ve siyasi bir güç olarak ayakta kalabileceğini savunmaktadır. **Aras**: *"İngiliz ittifakının, gereğini, yararını, kimlere karşı olduğunu, hala tam olarak anlayabilmiş değilim"*[55] diyerek şaşkınlığını belirtmektedir. **Türkiye**'nin bu savaştaki tutumu oldukça değişik biçimlerde değişik yazarlarca tanımlanmıştır. Örneğin **Selim Deringil, Türkiye**'nin savaş boyunca izlemiş olduğu çelişkilerle dolu siyasetine **Denge Oyunu**"[56] demek gereğini duyarken, **Edward Weisband** bu siyaseti açıkça **"tarafsızlık"**[57] olarak nitelendirmektedir. Oysa devletler hukukunda tarafsız devletin tanımı açıktır. Bu tanıma göre bir devletin savaşta, ya hiçbir tarafa "iştiraki" olmaması gerekir ki bu, **"geçici tarafsızlık"**tır. Ya da, devletlerarası antlaşmaların kendisine tanımış olduğu haklara dayanarak tarafsızlığını ilan eder. Bu ise **"daimi tarafsızlık"** durumudur. Örneğin, 27 Mayıs 1938 tarihinde, **Danimarka, İsveç, Norveç** gibi devletler **müşterek bir demeç** yayınlamışlar, sürekli tarafsızlıklarını ilan etmişlerdir.[58] **Türkiye** bu özelliklerden hiçbirini taşımadığı gibi, ortada, 19 Ekim 1939 tarihinde imzalamış olduğu **"Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı"** bulunmaktadır. Bu gerçek karşısında **Türkiye**'nin bu savaştaki konumunu hala **"tarafsızlık"** olarak nitelemek devletler hukukuna ve tarihsel gerçeklere ters düşmek demektir.[59]

Şükrü Saraçoğlu

Türkiye'nin *"açıktan İngiltere ve Fransa'nın yanında mevkii alması"* Türk dış siyasetinin kesin ve sürekli yönelimini[60] de ortaya koymaktadır. Bu nedenle *"1939 yılının sonuna doğru Türk-Alman siyasal ilişkilerindeki soğuma doruk noktasına ulaşmıştı"*[61] 2 Kasım 1939'da **Şükrü Saraçoğlu** ile bir görüşme yapan **Von Papen, Almanya**'nın tüm uyarılarını hiçe sayarak **İngiltere**'ye yanaşan **Türkiye**'nin, imzaladığı ittifak hükümlerine uyarak bu ittifakı *"fiilen geçerli kılarsa"* **Almanya**'nın düşmanları arasında yer almasının kaçınılmaz olacağını sert bir dille Türk Dışişleri yetkililerine bildirmişti. Aynı görüşmede, Sovyet Büyükelçisi'nin kendisine *"Eğer Türkiye boğazlardan müttefik savaş gemilerinin geçmesine izin verirse, boğazları bombalayacaklarını"* söylediğini de aktarmayı unutmamıştı.[62]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun yayınlanacağının belli olmasıyla birlikte, Berlin, **Türkiye**'nin siparişi olan silahlarla[63] ilgili olarak, daha önce sert bir tutum içine girmiş bulunmaktadır.[64] Fakat Türk Hükümeti **Almanya**'nın bu tutumuna karşı tepkisiz kalmadı. Berlin'deki Büyükelçisi **Hamdi Arpag** kanalıyla 27 Mayıs'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bir nota ile durumu protesto etti.[65] Bu gelişmeler karşısında Türk Hükümeti, **İngiltere** ile siyasi bir antlaşma imzalamadan önce, bu işbirliğine karşılık **İngiltere**'den alması gereken para ve ekonomik yardım sorununun açıklığa kavuşturulmasında direnmeye başladı. Bunun üzerine Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'nın bir an önce imzalanmasını isteyen İngiliz Hükümeti, **Türkiye**'ye *"ekonomik yardımda bulunmanın büyük önemini kavrıyordu. Bu nedenle silah sağlanması için 10 milyon lira, Türk parasal ve ekonomik problemlerin çözümü için 5 milyon altın lira tutarında kredi açmayı kararlaştırdı."*[66]

İngiltere'den daha fazla yardım uman **Türkiye** bundan memnun değildi. Oysa **İngiltere Türkiye**'ye ekonomik bakımdan önemli bir yardımda bulunma niyetinde değildi. Çünkü kendisi ekonomik güçlükler altında kıvranmaktaydı.[67]

Türkiye, Atatürk'ün geleneksel tarafsızlık siyasetini terk etmenin bedelinin ilk taksitini çok acı ödemişti. **İngiltere**'ye yaklaşmakla hem **Sovyetler Birliği** ile olan dostluk ilişkileri düşmanlığa dönüşmüş, hem **Almanya**'yı karşısına almış, bu ülke ile olan ekonomik ilişkileri tehlikeye düşmüş, sipariş edilen gemi ve silahlardan da yoksun kalmıştı. Buna karşılık **Polonya** ve **Arnavutluk**'un işgali karşısında sessiz kalan[68] müttefikine yapılması gereken ekonomik yardımı yapamayacak kadar güçsüz bir müttefike sahip olmuştu.[69]

B. İngiltere'nin Güçsüzlüğü ve Almanya'nın Üstünlüğü Karşısında İnönü'nün İlk Manevrası

Olayların hızlı ve **Türkiye**'nin istemediği bir biçimde gelişmesine karşın, Türk-Alman ilişkileri arasında gerginliğin hızla artması, **İnönü**'yü endişelendirmiş, **Türkiye**'yi tavır değişikliğine yöneltmiştir. Dışişleri Bakanı **Saraçoğlu,** 16 Kasım'da Alman Büyükelçisi **Papen** ile yapmış olduğu görüşmede Batılıların **Türkiye**'ye baskı yaptıklarından dert yanmış, Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin düzeltilmesini istediklerini söylemiştir. **Saraçoğlu,** ayrıca savaşın ulaşmış olduğu bu aşamada, güçlü bir **Almanya**'nın varlığının, **Türkiye** bir saldırıya uğrarsa geçerli olacağını da vurgulamıştır.[70]

Türkiye, elinde bir koz olarak tutmuş olduğu **krom** madeninin, **Almanya**'nın savaş sanayisi için ne denli önemli olduğunun farkındadır. **Almanya**'nın ister istemez kendisi ile yeni ve önemli bir ticaret anlaşması yapacağını çok iyi bilmektedir. Ancak, **İngiltere**

de bunun farkındadır. Bu nedenle **Türkiye**'nin **Almanya**'ya **krom** vermemesi için baskılarını sürdürmektedir. Bu baskıların etkisiyle, **Türkiye**'nin **Almanya**'ya **krom** vermekten çekinmesi, yeni bir ticaret anlaşmasını imzalamasını ve ekonomik ilişkilerinin Eski duruma dönmesini engellemektedir. **Krom** madenine gereksinimi nedeniyle Alman Dışişleri, **Türkiye**'yi baskı altında tutmanın yanlış olacağını, bu durumun bu ülkeyi **İngiltere**'ye daha çok yaklaştırıp, bağlayacağını düşünmektedir.[71] Batı Avrupa'daki savaşın gelişimi doğrultusunda **Türkiye**'nin tutumunu öğrenmek isteyen **Von Papen,** sık sık Türk Dışişleri'nin kapısında görünmektedir. Tüm amacı, **Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**'nı **Almanya**'ya karşı bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmak, en azından söz konusu antlaşmanın kapsamını daraltmaktı.[72]

1940 Nisanı'nda **Almanya Norveç**'e saldırdı. **Danimarka** ve **Norveç**'in işgal edilmesinden sonra, 10 Mayıs 1940'da **Hollanda** ve **Belçika**'ya yöneldi. **Belçika**'nın saldırıya uğraması ile Fransız-Alman Savaşı da başlamış oluyordu.[73]

Başbakan **Dr. Refik Saydam** 2 Haziran'da Ankara Radyosu'nda yapmış olduğu konuşmasında açıkça **Türkiye**'nin **"savaş dışı"** olduğunu ve böyle kalmak istediğini belirtiyordu.[74]

Dr. Refik Saydam

Papen 3 Haziran'da **İnönü** ile yapmış olduğu bir saat süren görüşmesinde, **Fransa** ve **Kuzey Avrupa** savaşı ile ilgili durum hakkında aydınlatıcı bilgi vermiş, **İtalya**'nın Akdeniz'deki çıkarlarının **Türkiye** için bir tehlike yaratmayacağını anlatmıştır. Ayrıca **Türkiye** eğer savaşın hemen bitmesini istiyorsa, Avrupa'nın **"Yeni Nizam"**ı temelinde **Almanya**'ya karşı olan siyasetinde köklü bir değişikliğe gitmesinin gerekli olduğunu da belirtmiştir. **İnönü** de **Almanya** ile dostluk siyasetinden yana olduklarını, Alman başarılarının sonunda bir barış umudu doğurduğunu söylemiştir. Bu konuşmadan sonra, **Papen,** üstlerine, **İtalya** savaşa girdiğinde, **Türkiye**'nin "**savaş dışı**" kalacağı izleniminde olduğunu rapor etmişti.[75] **İnönü** şunu iyice anlamıştır ki; **Atatürk**'ün geleneksel dış siyasetinden sapma pahasına gerçekleştirmiş olduğu, **Türk-İngiliz-Fransız İttifak**'ından **Türkiye,** hem ekonomik bakımdan, hem siyasal bakımdan büyük zararlar görmektedir. Hele **Almanya**'nın son başarıları, bu başarılar karşısında, **Batı Demokrasilerinin acizliği,** her şeyden önemlisi, eski dost **Sovyetler Birliği**'nin **Almanya** ile anlaşmış olması, bu ittifaktan ötürü, **Sovyetler Birliği**'nin düşmanca bir tutum içine girmiş olması, **İnönü**'yü hep rahatsız eden sorunlar olmuştur. Türk Dışişleri kısır bir döngü içine girmiştir. Ve ne pahasına olursa olsun bu kısır döngü içinden çıkmak gerekmektedir. Bu aşamadan sonra **İnönü,** bunun **Almanya**'nın eteğini tutarak mümkün olacağını düşünmektedir.

C. Tüm Müttefik Baskılarına Karşın Türkiye Almanya'yı Gözden Çıkaramıyor

Alman Orduları'nın Mayıs 1940'da **Fransa**'ya saldırması ve **İtalya**'nın **Fransa**'ya savaş ilan etmesi, **Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**'na göre **Türkiye**'nin savaşa katılma zorunluluğunu gündeme getirmişti. Bu ittifakın 1. maddesine göre savaş şimdi Akdeniz'e yayılmış olduğuna göre, **Türkiye**'nin yapması gereken savaşa girmekti.[76] 13 Haziran'da İngiliz ve Fransız Büyükelçileri Dışişleri Bakanı **Saraçoğlu**'nu ziyaret ederek, **Türkiye**'nin savaşa girmesini istediler. Oysa **Fransa** tam anlamıyla çökmüş, 22 Haziran'da **Almanya** ile ateşkes imzalamıştı. Savaştan çekilen bir devlet, başka bir devleti savaşa girmeye nasıl zorlayabilirdi?[77] **İngiltere** yalnız kalmıştı.[78]

Müttefiklerden bir biri ardına gelen yenilgi haberleri, **Türkiye**'deki etkin çevrelerde zayıf tarafla kader birliği edilmiş olduğu kanısını ön plana çıkarmıştı.[79] Bu arada, Büyükelçi **Von Papen'in** Cumhurbaşkanı **İnönü** ile olan görüşmeleri sıklaşmıştı. Bunun sonucunda, 12 Haziran'da iki ülke karşılıklı birer nota vererek 42 milyon mark tutarında bir ticaret yapılması kararlaştırılmıştı. Ama iki ülke için de önemli iki madde "**krom**" ve "**savaş malzemesi**" şimdilik bunun dışında tutulmuştu.[80] **Türkiye,** iki ülke arasında mal alışverişinin gerçekleşmesinden iki gün sonra 14 Haziran 1940'da müttefikler üzerinde soğuk duş etkisi yapan savaşa katılmama kararını resmen açıkladı.[81] **Türkiye**'nin **"savaş dışı"** kalma kararını vermesi, **Almanya**'nın **SSCB**'ye saldırmadan önce bu ülkeyi güneyden kuşatma isteklerinin doğmasına yol açtı.[82] Bu nedenle **Almanya, Türkiye**'nin **İngiltere** ile olan ittifakını kağıt üzerinde ölü bir antlaşma durumuna getirecek bir biçimde sıkı bir işbirliğine yönelmişti. Bunu daha da kolaylaştırmak için, **Türkiye**'nin en duyarlı olduğu bir konuyu **"Rus tehdidini"** ön plana çıkarmıştı.[83] Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'ndan beri zaten bozuk olan Türk-Sovyet ilişkilerini daha da bozmak için çeşitli tertiplere yönelmişti[84] **Almanya**'nın **Türkiye** üzerindeki etkinliği günden güne artmaktaydı.[85] **Almanya**'nın tartışılmaz bir üstünlüğünün sürmüş olduğu bir sırada **Türkiye**'nin **"savaş dışı"** olduğunu ilan etmesi, bu ülkenin hareket alanını daha da genişletmiş bulunmaktaydı.

D. Almanya'nın Balkanlar'a Sarkmasını Kolaylaştıran Bir Gelişme: Türk-Bulgar Saldırmazlık Pakti

Almanya'nın Balkanlar üzerindeki faaliyetleri artınca,[86] **İngiltere** 1941 yılı Ocak ayından başlayarak, **Türkiye** üzerindeki siyasi baskılarını artırarak, derhal savaşa girmesini istemekteydi.[87] **İngiltere**'nin Balkanlar üzerindeki duyarlılığı ortada iken, **Almanya, Bulgaris-**

tan'ı "**Mihver**"e katmak için faaliyetlerini sürdürürken[88] **Türkiye** bir yandan **İngiltere**'nin isteklerine karşı koymakta, bir yandan da **Almanya** ve **Bulgaristan** ile ikili görüşmelerini sürdürmekteydi.[89] Bu görüşmeler 17 Şubat 1941de "**Türk-Bulgar Saldırmazlık Demeci**"[90] nin imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu antlaşma dışarıda özellikle **İngiltere**'de büyük tepki uyandırdı. **İngiltere**'nin görüşüne göre; **Bulgaristan**'ın artık **Türkiye**'den korkusu kalmayacak ve **Almanya**'ya kapılarını kolaylıkla açabilecekti. Gerçekten de öyle oldu. Söz konusu demecin yayınlanmasından sonra, **Türkiye**'den kendisine karşı bir harekata girişmeyeceğine güvenen **Bulgaristan,** 1 Mart 1941 günü, "**Mihver**"e katıldığını açıkladı. Aynı gün Alman Orduları **Bulgaristan**'a girdi.[91] Almanya'**nın lehine olan bu tutumunu** Türkiye **savaşın sonuna dek sürdürecekti.**[92]

Başbakan İsmet İnönü, Bulgaristan Başbakanı Muşanov'la Sofya'da bir görüşme sırasında

D. Müttefiklerin Tepkilerine Neden Olan Yeni Bir Olay: "Türk-Alman Dostluk ve Sardırmazlık Antlaşması"

İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefikler ile **Türkiye** arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturan, güvensizlik duygularının pekişmesine neden olan asıl gelişme "**Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması**'nın imzalanmasıydı. Nisan ayı boyunca süren siyasal gelişmeler Türk-Alman antlaşmasının imzalanması için, tüm koşulları adeta oluşturmuştu. Tüm Ege Adaları ve Balkanlar "**Mihver**" işgali altındaydı. Kuzey Afrika çöl savaşlarında başarılı olan **Almanya, Mısır** önlerine kadar gelmişti. **Türkiye** hem Batı'dan, hem Güney'den sarılmış durumdaydı.[93]

Von Papen, Türk Hükümeti'ne 3 Haziran'da antlaşma için yeni öneriler sundu. **Saracoğlu, Papen** ile uzun görüşmeler sonunda bir taslak üzerinde anlaşmaya vardı.[94] Sonunda **Türkiye** ve **Almanya** arasında 18 Haziran 1941'de on yıl süreli bir **Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması**[95] imzalanmış ve 25 Haziran'da **TBMM**'de onaylanarak yürürlüğe girmişti.[96] Bu antlaşmanın diğerlerinden ayrılan yönü yürürlüğe giriş biçimiydi: **Von Papen** kendi Dışişleri Bakanı **Ribbentrop**' a göndermiş olduğu telgrafında; *"Antlaşma, isteğinize uygun olarak 19 Haziran sabahı yayınlanacaktır. Alman ve Türk radyoları 18 Haziran'ı 19'a bağlayan geceki yayınlarında hiçbir şeyden bahsetmeyeceklerdir. Böylece bildiri, iki ülkenin basınında sadece 19 Haziran sabahı yayınlanacaktır. Saraçoğlu, Türk radyo ve basınının antlaşmaya gereken ilgiyi göstermesini sağlayacaktır"*[97] garantisini vermekteydi.

Gerçekten de Türk Basını daha antlaşma imzalanmadan üzerine düşeni yapmaktaydı.[98] Bu anlaşmanın Müttefiklere büyük zararlar verdiği, Almanya'ya büyük yararlar sağladığı gerçektir. Bu antlaşma imzalanır imzalanmaz, 22 Haziran'da **Almanya Sovyetler Birliği**'ne saldırmıştır. Bu antlaşma, Alman yayılmasının Güneydoğu kanadını **emniyet** altına almasını sağlamış[99] ve Nazi ordularına **Sovyetler Birliği**'ne daha rahat saldırma olanağı sunmuştur.[100] İşte bu nedenle, bu antlaşmanın imzalanması, **İngiltere** ve **ABD**'nin tepkisiyle karşılanmıştır. O kadar ki, **ABD** "**Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu**"na göre **Türkiye**'ye yapmış olduğu yardımı kesmekte bir an duraksamamıştır.[101] **İngiltere** ise Türk-Alman Antlaşması ve **Almanya**'nın Sovyetler'e saldırmasını birbiriyle ilişkili konular olarak görmektedir. **Foreign Office** belgelerine göre: *"Türk Hükümeti kendi kendini kutlamaktadır...Gönül rahatlığı içindedir..."*[102] Görüldüğü gibi, **ABD** ve **İngiltere** ile **Türkiye** arasında bu olayla birlikte kesin bir güven bunalımı doğmuş bulunmaktadır.

E. Tüm Müttefik Baskılarına Karşın İnönü Almanya'ya Savaş Açmıyor

Almanya'nın **Sovyetler Birliği**'ne saldırmasının ardından müttefiklerden özellikle İngiltere Türkiye'ye daha çok önem vermeye başladı. Fakat Türk-Amerikan ilişkileri hala çok bozuktu. 9 Ekim 1941'de **Türkiye**'nin 90.000 tonluk yeni bir krom antlaşması daha yapması, **ABD**'yi daha çok kızdırdı.[103] Bundan sonraki müttefik baskıları, **Türkiye**'nin **Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**'nın gereklerini yerine getirmesi ve **Almanya**'ya savaş açması istekleri biçiminde olmuştu. Müttefiklerin bu istekleri, **Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması**'nın imzalanmasından önce de gündeme gelmişti. Önce **Fransa**'nın saldırıya uğraması, daha sonra 28 Ekim 1940'ta **İtalya**'nın **Yunanistan**'a saldırması, yine aynı ittifakın 3. maddesi uyarınca **Türkiye**'nin savaşa girmesini zorunlu kılıyordu. Ama Türk Hükümeti, çeşitli gerekçeler ileri sürerek, savaşa girmekten özenle kaçındı. **Türkiye Sovyetler Birliği** etkenini hep bahane olarak göstermişti. Ama 1 Mart 1941'de **Bulgaristan**'ın "**Mihver**"e katılması, Sovyetler'in **Türkiye**'ye daha çok yaklaşmasına neden olmuştu. **Sovyetler Birliği** 25 Mart 1941'de **Türkiye**'ye başvurup, 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nın geçerli olduğunu ve **Türkiye**'nin **Almanya**'ya karşı savaşa girmesi durumunda **Sovyet Rusya**'nın tarafsızlığına güvenebileceğini, kendisi saldırıya uğramasından önce Türk Dışişlerine bildirmiş bulunuyordu.[104] Bunun anlamı oldukça açıktı. **Türkiye** bundan böyle savaşa girmemek için, 1939 Türk-İngiliz İttifakı'nın 2 no.lu protokolünü de ileri süremeyecekti.

1941 yılı sonlarından başlamak üzere, **Türkiye**'nin savaşa girmesi konusunda gittikçe artar bir biçimde, içinde Sovyetlerin de bulunduğu bir müttefik baskısının yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Sovyetlerin Stalingrad zaferi bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden soğukluk dönemine girmesine neden olmuştur.[105] **Sovyetler Birliği, Türkiye**'ye karşı, gittikçe artar bir biçimde sert bir tutum içine girecek ve bu durum savaşın sonunda gerçek bir "**Sovyet Tehdidi**" olarak kendini gösterecektir.[106] "**Üç Büyükler**'in düzenlemiş olduğu tüm müttefik konferanslarında yine savaşa girmesi konusunda, **Türkiye**'ye yapılan baskılar sürdürülecektir.

A. İnönü ve Churchill'in Adana Görüşmesi

Roosevelt ile **Churchill** arasında 14-24 Ocak 1943 tarihleri arasında gerçekleştirilen **Kazablanka Konferansı**'nda **Türkiye**'nin de savaşa katılmasıyla bir Balkan cephesinin açılmasının kararlaştırılması üzerine **Curchill,** durumu Türk yetkililerine açıklamak üzere 30 Ocak-1 Şubat 1943 günlerinde Adana'da Cumhurbaşkanı **İsmet İnönü** ve Başbakan **Şükrü Saraçoğlu**[107] ile görüştü ve **Türkiye**'nin en geç 1943 yılı sonunda savaşa katılmasını istedi.[108] Buna karşılık **İsmet İnönü** ve **Şükrü Saraçoğlu** şu görüşleri ileri sürmekteydiler:[109] Her şeyden önce **Türkiye Sovyetler Birliği**'ne güven duymamakta, O'ndan çekinmektedir. **Almanya**'nın yenilmesinden sonra bu ülkenin Avrupa'da egemen duruma gelmesinden korkmaktadır. **Türkiye**'nin savaşa katılabilmesi için ise Türk ordusunun araç ve gereç bakımından geniş ölçüde donatılmasına gereksinim vardır.[110] **Churchill Türkiye**'nin bu tezine vermiş olduğu yanıtta ise savaştan sonra çok güçlü bir uluslararası örgütün kurulmasının düşünüldüğünü ve bu örgütün uluslararası barış ve güvenliği koruyacağını belirtmekle yetinmişti.[111] Bu noktalar ve askeri konularda bir görüş birliğine 31 Ocak sabahı geç saatlerde varıldı. Adana'da iki askeri karar alınmıştı. Müttefikler **Türkiye**'nin savunma güçlerinin bir yıllık yedek gereksinimini karşılayacak olan silah stoklarını hemen göndereceklerdi. İkinci olarak da **Türkiye** savaşa katılırsa, **İngiltere** aralarında İstanbul ve İzmir de olan bazı bölgelerin korunması için hava savunma gücüne katkıda bulunacaktı.[112] İngilizler ayrıca bazı kara birlikleri göndermeyi de kabul ediyorlardı.[113]

Başvekil İsmet Paşa Moskova'da bir sergide

Adana görüşmelerinden sonra **İngiltere**'nin **Türkiye**'yi Müttefiklerin yanında savaşa sokma çabaları sürmüş ve "**Mihver**" devletlerinin cephelerdeki her yenilgisi, **Türkiye** üzerindeki baskıyı daha da artırmıştır. O kadar ki, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi 1943 yılında vermiş olduğu bir demeçte, **Türkiye**'nin yakında savaşa girmek ya da savaş sonrası dünyasında yalnız kalmak durumlarından birini seçmek zorunda kalacağı tehdidinde bulunmuştur.[114]

B. Quebeck Konferansı

17 Ağustos 1943'te müttefiklerin Sicilya harekatının hemen ardından toplanan **Quebeck Konferansı**'nda savaş durumu değerlendirilirken, **Roosevelt** ve **Churchill** "**savaş dışı**" tutumunu ısrarla sürdürmek isteyen **Türkiye**'yi savaşa girmesi konusunda fazla zorlamama ancak Balkanlar'da açılması düşünülen ikinci cephe için gerekli olan Türk havaalanlarının müttefiklerce kullanılmasını isteme kararına vardılar. Konferanstan sonra Müttefikler **Türkiye** üzerinde Türk havaalanlarının kullanılması yönünde baskıda bulunmaya başladılar. **Churchill**'in Balkanlar'da ikinci bir cephe açılması düşüncesinden hiç hoşlanmayan **Sovyetler Birliği,** iki müttefikinin bu düşüncelerine hiç katılmamış, bunun yerine **Türkiye**'nin savaşa doğrudan katılmasını savunmuştur.[115] Şimdi Sovyetler bir yandan **Türkiye** konusunda hoşnutsuzluğunu dile getirirken, bir yandan da **Türkiye**'nin "**savaş dışı**" kalmasının müttefiklerin değil, daha çok **Almanya**'nın işine yaradığını işlemekte[116] **Türkiye**'ye karşı bir kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadır.

C. Moskova ve Kahire Konferansları

1943 Ekimi'nde **Moskova Konferansı**'nda, Sovyetler, **Türkiye**'nin savaşa sokulması konusunda kararlı tutumunu sürdürmüştür. **Molotov**'a göre; **Türkiye**'den savaşa girmesinin istenmesi bir **telkin** biçiminde değil, bir "**emir**" biçiminde olmalıdır.[117] **Türkiye**'nin savaşa girmesiyle **Almanya** 15 tümenini Sovyet cephesinden çekmek zorunda kalacaktır.[118] Bunun için 1943 yılı sona ermeden **Türkiye**'nin savaşa katılmasının istenmesine karar verilir.[119] **İngiltere** Dışişleri Bakanı **Eden,** bu kararları bildirmek üzere, **Türkiye** Dışişleri Bakanı **Menemencioğlu** ile Kahire'de görüşür. **Menemencioğlu**'nun **Eden**'e verdiği yanıt yeteri kadar yardım yapılmadıkça, **Türkiye**'nin kesinlikle savaşa katılmayacağı biçimindedir.[120] **Eden**'in, **Türkiye**'nin bu olumsuz tutumunu sürdürmesi durumunda, bundan Türk-İngiliz ilişkilerinin büyük zarar göreceğini söylemesi de[121] **Türkiye**'nin kararını etkilememiştir.

D. Tahran ve İkinci Kahire Konferansları

1943 Kasımı'ndaki **Tahran Konferansı**'nda **Sovyetler Birliği, Türkiye**'nin savaşa sokulmasındaki tutumunu daha sertleştirmiş, **Stalin** *"gerekirse enselerinden yakalayarak"* Türklerin mutlak bir biçimde savaşa sokulması gerektiğini söylemiştir.[122]

ABD ve **İngiltere** de **Türkiye**'nin savaşa girmesini istediklerinden, **Churchill** 4-6 Aralık 1943 günlerinde

Kahire'de **İnönü** ile görüşmüştür.[123] **Churchill** Amerikan ve İngiliz hava filolarının 15 Şubat 1944'te **Türkiye**'ye geleceğini, Türklerin bu filoları kabul etmemeleri durumunda müttefiklerin **Türkiye** ile işbirliği ümidini tümüyle keseceklerini söylemiştir.[124] Uyarı niteliğindeki bu tehdidi göz önüne alan Türk Dışişleri öneriye verilecek kesin yanıtı, Ankara'da Genel kurmay yetkilileriyle yapılacak görüşmelerden sonra bildirileceğini karşı tarafa söylemiştir.[125] **Churchill**'in bu isteği kabul etmesi üzerine, Ocak-Şubat 1944'te Ankara'da Türk ve İngiliz askeri heyetleri arasında görüşmeler yapılmışsa da, bu görüşmeler Şubat başında kesilmiştir. İngilizlere göre Türkler çok fazla şey istemişlerdir. Bu silahlar ve malzeme verilecek olsa bile, bunun gönderilme işlemleri savaş sonuna dek sürecek ve bu arada **Türkiye** yine savaş dışı kalmış olacaktır.[126] **Sovyetler Birliği**'nin görüşü ise; *"Türkiye savaşa girmekte geç kalmıştır, artık üzerine düşmeye değmez"*[127] biçimindedir.

F. Savaş Dışı Kalmakta Direnen Türkiye'ye Karşı Gittikçe Büyüyen Müttefik Tepkileri

İngiliz askeri heyetinin Ankara'dan ayrılması, savaş döneminde Türk-İngiliz ilişkilerinin en bunalımlı noktaya vardığı andır. **İngiltere**'nin Ankara Büyükelçisi **Hugessen**; *"Uğradığımız hayal kırıklığını saklamak için hiçbir teşebbüste bulunmayacağımız çetin bir dönem başladı"*[128] derken; **Churchill,** barış konferansında **Türkiye**'nin sağlam yer edinemeyeceğini söylüyordu.[129] Bu konuda **Stalin** göndermiş olduğu gizli ve kişisel mesajlarla **Churchill**'i etkilemek için elinden geleni yapmaktaydı.[130] Türk-Sovyet ilişkileri gittikçe soğumakta ve **Türkiye** üzerinde belirgin bir biçimde Sovyet tehlikesi kendini göstermektedir.[131]

Falih Rıfkı Atay

O günlerin heyecanlı ve gergin ortamı içinde **Türkiye**'nin tutumuna karşı **Batı kamuoyundan** sesler yükselmektedir. Londra'da yayınlanan **"Times"** gazetesi 9 Şubat 1944 günlü sayısındaki bir yazıda Türk-İngiliz ilişkilerinin *"ölü noktaya"* vardığını, *"donduğunu"* bildiriyordu. *"Türkiye ve Büyük Devletler: Kahire Konferansı'ndan beri gelen kuşkular"* adlı makalede gazete, İngiliz askeri misyonunun Türk isteklerini *"Türklerin sindirme gücüne oranla abartmalı ve uygunsuz bulunduğunu"* ileri sürüyordu. Gazete bu davranışta *"bir güven bunalımı"* yaratan etkenler bulmasaydı, durumun o kadar kötü sayılmayabileceğini[132] ve ayrıca **Türkiye**'nin savaşa girmeyi erteleme çabalarını, *"Müttefiklere hiç de içten olmayan"* hizmetlerle Türk liderlerinin de *"yükümlülüklerini yerine getirmeme"* konusundaki tutumlarını bir *"art niyet"*in göstergesi olarak değerlendiriyordu.[133] 26 Şubat 1944 günlü sayısında aynı gazete *"Ankara'da Kararsızlık"* başlıklı bir başka yorumunda, **Türkiye**'nin Müttefiklerin yardımına koşmadaki çekingenliğini, **Sovyetler Birliği**'nden korkmasına bağlamaktaydı.*'Türkler'in Sovyet Rusya'dan kuşkulanıp çekinmeleri, mantıkla bağdaşmayan eski bir alışkanlıktan doğmaktadır..."* Eğer liderleri savaştan sonra Balkanlar'da anlamlı bir rol oynamak istiyorsa, Türkleri Ruslar'ın gönlünü almaları ve müttefiklerle işbirliği yapmaları gerektiği konusunda uyarıyordu.[134] Bu son makalede yer alan görüş, **Türkiye**'de bir endişenin doğmasına neden oldu. Hükümete yakınlığı ile tanınan **Necmettin Sadak, İngiltere**'nin **Türkiye** üzerindeki baskılarını kınıyor, **Times**'ın takındığı tutuma karşı çıkıyordu. Gazeteyi, dış siyasetin *"duygusal çözüm yollarını sokak siyasetine çevirmekle"* suçluyordu. Ayrıca; *"...Biz bugün geçirdiğimiz anlaşmazlığı harbin ilk devresinde Fransa mütarekesinden birkaç gün önce...Harbe girmemizi isteyenlerin sonradan pişmanlığa varan acelesine benzetiyoruz..."*[135] diyordu.

Hükümetin yarı resmi yayın organı Ulus gazetesinin başyazarı **Falih Rıfkı Atay** da, hükümetin karşısında yer alan **Nadir Nadi** de **Necmettin Sadak**'ı köşelerinde destekliyorlardı.[136] Ama ortada bir gerçek vardı. O da; **İngiltere** ve **ABD**'nin **Türkiye**'ye yapmış oldukları silah yardımını birden bire kesmiş olmalarıydı. **İngiltere, Türkiye** ile olan ilişkilerini sertleştirmekte o denli kararlıydı ki, Port Sait'ten ayrılan silah yüklü bir Türk gemisini çevirip,*"yükünü boşaltmadan gidemeyeceğini"* bildirmişti. **ABD** ise; **Kiralama-Ödünç Verme Antlaşması** yoluyla yapılan yardımları durdurmuştu.[137]

1944 yılı başlarından başlayarak **Türkiye** ile **İngiltere** ve **ABD** arasında bir güven bunalımı doğmuştu. Askeri yardımlar kesildiği gibi, **ABD** ve **İngiltere** savaşın gidişatıyla ilgili haberleri bile vermez olmuştular.[138] Müttefiklerin **Türkiye**'yi savaşa sokma çabalarını, kendine özgü *"yokuşa sür"*[139] siyasetiyle boşa çıkaran **"Milli Şef" İsmet İnönü,** ülkeyi bir cehenneme çevrilmekten kurtarmıştı. Ama Türk-İngiliz ilişkilerinin *"sıfıra indiği"*[140] bir dönemde, Türk-Sovyet ilişkileri tehlike çanları çalarken ve **Almanya**'nın çöküşünün arifesinde, **Türkiye** savaş sonuna kendini *"tedirgin hissedecek"*[141] kadar yalnız ve güvensiz giriyordu.

III. "Milli Şef" İsmet İnönü'nün Savaş Boyunca Tepkilere Neden Olan Diğer Uygulamaları

A. Varlık Vergisi Çıkmazı

Türkiye'nin izlemiş olduğu dış siyaset, savaşın sonuna doğru, bu nedenlerden dolayı, müttefik devletler üzerinde olumsuz izler bırakmış ve tepkilere yol açmış bulunuyordu. Ancak savaş dönemi boyunca, **Türkiye**'ye karşı suçlamalarda bulunulmasına neden olmuş ve uluslararası siyasi alanda yankılanmış daha başka uygulamalar da vardır ki bunlardan biri **Varlık Vergisi**'dir.

Varlık Vergisi, Türk toplumsal yaşamında olumsuz izler bırakmış olduğu gibi, dış siyasi ilişkilerde de önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunun yanı sıra, **Varlık**

Vergisi, Tek Parti Yönetimi'nin siyasi esin kaynaklarının "**Milli Şef**" kavramı altında uygulamada ne boyutlara ulaşabileceğini de kanıtlayan önemli bir olgudur.[142]

A. Verginin Kapsamı

İkinci Dünya Savaşı'nda "**Milli Şef**" **İsmet İnönü**'nün yönetiminde **Türkiye** *"ihtiyatlı"* siyaset içinde, tüm tepkilere karşın sınırları korumada başarılı olmaktadır. Ama ekonomik ve toplumsal yapıyı korumak ise daha zordur.[143] Bir milyona yakın bir ordunun beslenmesi ve böylesine önemli aktif bir nüfusun üretim dışında kalması, zaten pek güçsüz olan Türk ekonomisini felce uğratmış durumdadır.[144] Savaş nedeniyle ortaya çıkan hammadde ve yedek parça kıtlığı, üretimi olumsuz olarak etkilemeye başlamış, büyük kentlerde yaşayan üst düzey bürokratlar kendilerini, en alt kesimden hamal ve ayakkabı boyacıları ile birlikte kuyruklarda bulmuşlardır.[145]

İsmet İnönü Mecliste konuşma yaparken

Karne uygulaması, alıcı ve satıcıların tüm denetimlere karşın etkisiz kalması, *"tezgah altından ödeme"*nin yaygınlaşmasına koşut olarak, birçok ithalatçı, ihracatçı, acente komisyoncunun karaborsa faaliyetleri,[146] aşırı kazançların gerçekleşmesi sonucunu getirmiştir. *"Harp zenginleri"* daha çok ülkenin ticaret merkezi İstanbul'da bu gruplar arasında gelişmiştir. Kentlerde yaşayanlar, özellikle kendilerini dolandırıcıların kurbanı olarak gören maaşlı bürokratlar arasında tüccarlara karşı gözle görülür kızgınlıklar oluşturmuştur.[147] Bu nedenle **Saraçoğlu Hükümeti** en kısa zamanda etkin önlemler almak zorundadır. Bu etkin önlemlerin başında çaresiz yeni vergilere yönelmek ilk sırayı almaktadır. Ancak olağan koşullarda bile, Türk Vergi Sistemi çağdışıdır; savaş döneminde, eşi görülmemiş enflasyonla ve çarpık gelir dağılımı ile baş etmede tümüyle yetersiz kalmaktadır.[148] Bu nedenle **Saraçoğlu Hükümeti** Türk Vergi Sistemi dışında olağanüstü yeni önlemler düşünmeye başlamıştır.[149] Sonuç olarak, savaş boyunca yaşanan ekonomik bunalım, bütçe açıkları, enflasyon ve vurgunculuk, **Varlık Vergisi** adı altında olağanüstü bir uygulamanın gerekli koşullarının oluşmasına yol açmıştır.[150]

Milli Şef İsmet İnönü, TBMM'nin yeni toplantı dönemini açarken 1 Kasım 1942'de bu ortamı şöyle tanımlayacaktır: "*...Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz tüccar... Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız.*"[151]

İnönü'nün bu konuşmasının ardından, ilk olarak Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** tarafından hazırlanmış; hazırlık çalışmalarına Maliye Bakanı **Fuat Ağralı**, Müsteşar **Esat Tekeli** ve Teftiş Kurulu Başkanı **Şevket Adalı**da katılmış.[152] olduğu ve temelde savaşın başından beri geçen süre içinde elde edilen servet ve kazançlara bir ölçüde el koyma biçiminde Hükümet'e yetki veren düzenlemeleri [153] içeren **Varlık Vergisi Kanunu Tasarısı,** 9 Kasım 1942 tarih ve 6/4067 sayı ile Hükümet tarafından **TBMM**'ye getirilmiştir.

Başbakan **Saraçoğlu** tasarıyı sunuş konuşmasında: "*uzun tetkiklerden sonra hazırlanan bu kanun lahiyası başlıca üç matrahtan para toplayacaktır......tüccarlar, emlak sahipleri, büyük çiftçiler. Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için Varlık Vergisi'nin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaklardı.*"[154] diyerek ülkenin içinde bulunduğu zor koşulların kaynaklarını **Milli Şef**'e koşut bir biçimde açıklamıştır. 11 Kasım 1942 günü **TBMM** vergilendirilmemiş servet üzerinden alınacak, görünüşte haklı gerekçelere dayanan tasarıyı onaylamıştır.[155] Ancak, servet ve kazanç sahiplerine karşı Hükümet'e böyle geniş ve radikal bir yetki tanınması, **CHP** içinde önemli tartışmalara neden olmuştur. Hükümet bu yetkiyi alırken, Başbakan **Şükrü Saraçoğlu,** Parti Meclis Grubu'nun gizli oturumunda vergi uygulamasıyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "*...Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz...*"[156] Bu konuşmaya göre **Varlık Vergisi Kanunu**'nun bir başka amacı daha ortaya çıkmaktadır. Kanunun uygulaması aşamasında bu gizli amaç kendini daha çok belli edecektir.[157]

CHP grubunda ve **TBMM**'de yasa tasarısı ile ilgili görüşmeler henüz sürerken, Maliye Bakanlığı azınlıklar hakkında ön bilgileri defterdarlıklardan istemektedir. Bakanlık "*Harp ve ihtikar dolayısı ile kazanılan fevkalade kazançları kanunlarımız vergilendirememekte olduğu ve bu sebeple bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisap ettiği*[158] görüşündedir. **Varlık Vergisi Kanunu**'nun **TBMM**'de kabul edilmesi öncesinde Maliye Bakanlığı'nın böyle bir çalışma içine girmesi, ülkedeki azınlıklara yönelik uygulamaların önceden belirlenmiş kurallara göre düzenlenmiş olması, "**Tek Parti Yönetimi**"nin bilinçli bir siyaset izlediğinin de göstergesidir.

Maliye Bakanlığı'nın 12 Eylül 1942 günü defterdarlara gönderilen ve azınlıkların mal varlıklarının belirlenerek bir cetvelde gösterilmesini isteyen genelgesi doğrultusunda yapılan çalışmalarda *"harp zamanında fevkalade kazanç sahibi"* olanlar dört grupta toplanmıştır. Bunlar **M** (Müslüman), **G** (Gayrimüslüm), **D** (Dönme), **E** (Ecnebi) biçiminde gösterilmiştir. (**M**) grubu yalnızca Müslüman tüccarları kapsamaktadır. (**G**) grubu ise, ülkede yaşayan azınlıklardan etnik özelliğini koruyan ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan, Rum, Ermeni ve Yahudiler'i göstermektedir. (**D**) grubu, geçmişte azın-

lıklar ya da başka ulusun vatandaşları arasında Müslümanlığı kabul etmiş Türk vatandaşlarıdır.[159] **(E)** grubu, Türkiye dışındaki bir ülkenin uyruğu olan ve ülkede ticari ve kültürel faaliyette bulunan kimselerdir.[160]

Varlık Vergisi Kanunu, temelde belirli bir modele göre ya da bir komisyon aracılığı ile oluşturulmamış, Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** ve çevresince ortaya atılmıştır. Fakat işin asıl ilginç yanı, **Varlık Vergisi** ile ilgili çalışmaların, **"Mihver"** devletlerinin Avrupa'daki üstünlüklerinin doruk noktasına ulaşmalarının ve **Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması**'nın hemen ardından başlatılmış olmasıdır.

B. Verginin Uygulanış Biçimi ve Hükümetin Aldığı Sert Önlemler

Varlık Vergisi'ni mükelleflere uygulamak üzere, Bakanlık ilgili yasanın 7. maddesi uyarınca, her il ve ilçede mülki amirlerin başkanlığında komisyonlar kurdurmuştur. İl merkezlerinin büyüklüğüne göre birden fazla komisyon kurmak mümkün olmaktadır. Örneğin İstanbul ve İzmir'de üçer komisyon oluşturulmuştur.[161] Bu komisyonlarda, **Gayrimüslimlerden, Müslümanlara** oranla en az iki en çok üç kat fazla vergi alınacağı belirlenmiştir. Müslüman grup içinde yer alanların kazanç vergilerinin bir ile üç katı vergi ödemesi kararlaştırılırken, Ankara'dan gelen bir emirle, Gayrimüslim gruptan olanların vergisi 5-10 kat artırılmış, **Dönmelerin** ise, Müslümanların vergisine oranla iki kat fazla ödemeleri istenmiştir.[162] Bu değerlendirme komisyonları çoğunlukla **CHP** üyeleri tarafından oluşturulmaktadır.[163] Ayrıca komisyon üyelerinin tamamının Müslüman Türklerden oluşturulması, dikkat çekici bir başka özelliktir.[164] **Varlık Vergisi**'nin bu özelliği nedeniyle Batılı yazarlar, tümüyle Müslümanlardan oluşmuş, yerel vergi komisyonlarını *"fanatizm"* ile suçlamışlardı. Bu suçlamalara 1942 yılında **Tek Parti Yönetimi**'nin **Nazi Almanyası**'nı anımsatan ırkçı eğilimlerinin büyük ölçüde katkısı olduğu da bir gerçektir.[165]

Ahmet Emin Yalman

Varlık Vergisi tarhiyatı vergi dairelerindeki ilan tahtalarına asılan listelerle duyurulmuştur. Böylece basında ve kamuoyunda 15 günlük süre içinde haber ve söylentiye dayanan Varlık Vergisi tarhiyatı gerçeklilik kazanmıştır.[166] En yüksek vergi, iki milyon lira ile gemi armatörü **Berzilay** ve **Binjamen** kampanyasına tahakkuk ettirilmiştir. İkinci sırayı ise bir buçuk milyon lira ile **Bezmenler** almıştır.[167] Bu biçimde azınlıklara yönelik olağandışı vergi oranlarının ortaya çıkmasıyla, kamuoyunda tartışmalar ve ilgili maddenin varlığına karşın itirazlar birbirini izlemiştir.[168]

Verginin 15 günlük süre içinde nakit olarak ödenmesi zorunluluğundan doğma ve mükelleflerin para aramaları sonucu, dönemin gazetelerinde sık sık azınlık vatandaşlara ait gayrimenkul satış ilanlarına rastlanmaktadır.[169] Çünkü, vatandaşların ödeyecekleri vergileri gösteren ilan listelerinin ilk başında bir milyon liranın üstünde ödeme yapacak 11 mükellefin 9'u 'gayrimüslim', diğer ikisi de 'dönme' vatandaşlardır.[170]

Hükümetin almış olduğu tüm önlemlere karşın, azınlık vatandaşlara mensup önemli bir kitle, vergisini ödeyememiştir. **Varlık Vergisi Kanunu**'nun 12. maddesi uyarınca vergisini ödeyemeyenlerin borçları *"icra-haciz"* ve *"zorunlu çalıştırma"* yolu ile tahsil edilecektir. Zorunlu çalıştırma sınırlı sayıda mükellefe uygulanmıştır.[171] Söz konusu verginin tarhiyatının ilanından hemen sonra basında zorunlu çalışma ile ilgili haberler çıkmaya başlamıştır. Sonunda vergisini ödeyemeyenlerin çalışacakları yerler belli olmuştur. Bunlar: Aşkale, Deveboynu Geçidi, Van ve civarı, Erzurum, Zigana Dağı, Bitlis, Elazığ, Kop Dağı, Diyarbakır, Siirt ve Palu'dur.[172] Bu kamplara ise, yalnızca 'gayrimüslim' vatandaşlar gönderilmiştir.[173] **CHP** İstanbul İl Başkanı **Suat Hayri Ürgüplü**'nün Müslüman mükelleflerin de zorunlu çalışmaya gönderilmesini istemesine karşın, Müslüman kesimden hiç kimse çalışma kampında zorunlu çalışmaya alınmamıştır. Yalnızca **Feridun Paşa** ve **Mehmet Ali Kızan** gibi birkaç Müslüman vatandaş çalışma kampına alınmış ise de hemen bırakılmıştır.[174]

Çalışma kamplarındaki yaşam koşullarını **Ahmet Emin Yalman**[175] ve **Parsah Gevrekyan** iyi olarak nitelendirirken[176] İstanbul'dan birinci grup ile Aşkale'ye giden **Faik Ökte** ve **Feridun Kandemir** iyi olmadığını belirtmektedirler. Hatta bu nedenle çalışma kamplarında 21 mükellef ölmüştür. Bunun dışında 10 mükellef sınır ötesine kaçmıştır.[177]

C. Batılı Demokrat Devletlerin Varlık Vergisi'ne Tepkileri

Varlık Vergisi'nin tarhiyatının yarattığı şokun geçmesinin ardından, Batılı **demokrat ülkelerden** şikayetler birbiri ardına gelmeye başlamıştır. Bunda **Varlık Vergisi**'nin uygulanış biçiminde *"ırkçı"* bir niteliğin hemen kendisini göstermesinin[178] önemli payı bulunmaktadır. Tepkiler çoğunlukla **İngiltere**'den gelmiştir. Bu ülke gönderdiği notalarla **Türkiye**'nin azınlıklara karşı bu uygulamasını protesto ederken[179] **ABD**'nin Yahudi asıllı Ankara Büyükelçisi **Steinhard, Varlık Vergisi**'nin ırkçı bir özellik taşıdığını Washington'a rapor edecektir.[180] **İkinci Dünya Savaşı** koşulları içinde Nazilerin toplama kamplarını çağrıştıran zorunlu çalışma uygulaması çok geçmeden yabancı basın üzerinde de olumsuz bir etki bırakmıştır.[181]

Ekonomik yaşamı azınlıkların egemenliğinden kurtarıp, Türklere açmak[182] için **Tek Parti Yönetimi** tarafından ortaya atılan **Varlık Vergisi** uygulaması, Mihver Devletlerine karşı savaş veren **Müttefikler** karşısında

Türkiye'nin itibarını iyice sarsmıştır. Batı'nın *"demokrat"* çevreleri ile yakın ilişki içinde bulunan dönemin ünlü gazetecisi **Ahmet Emin Yalman,** bu gerçeği şu satırlarla dile getirmektedir: *"...Nazi usulleriyle girişilen istibdat hareketi, müttefik devletler dahil olduğu halde, her tarafta itibarımızı yıkmış, bize karşı şiddetli protesto eylemlerine girişilmişti... Çok geçmeden gadre uğrayanların üzerine ecnebi kaynaklardan lütuf ve yeni imkan yağdı."*[183] Tarafsız bir ülke olan **İsviçre**'nin **Türkiye** Büyükelçisi olan **Yakup Kadri Karaosmanoğlu** da anılarında, bu ülkenin **Türkiye** hakkındaki iyi duygularının tümden değiştiğini yazmaktadır.[184]

İsmet İnönü çalışma arkadaşlarıyla bir toplantıda

Varlık Vergisi Kanunu'nun ayrımcı niteliği ortaya çıkıp, tepkiler belirmeye başlayınca, **(E)** grubunda yer alan yabancıların özellikle İngiliz uyrukluların vergilerinde büyük indirimlere gidilmiştir. Buna karşılık vergi miktarı mükellef adeti ne olursa olsun, **ABD** uyrukluları ise hiç **Varlık Vergisi** ödememişlerdir.[185] Uygulamanın bu özelliği ile *"keyfi"* ve *"totaliter"* bir zihniyet açığa çıkarken, bu durum **Tek Parti Yönetimi**'nin uluslararası siyaset alanında **Varlık Vergisi** nedeniyle çözümü zor sorunlarla karşı karşıya kaldığının bir başka kanıtıdır. Bu zorluklar, savaşın sonunda daha belirginleşecektir.

B. Savaş Boyunca Süren Türk-Alman Ticareti

İkinci Dünya Savaşı boyunca süren Türk-Alman ticareti, Müttefik Devletlerin tepkisine neden olmuş bir diğer önemli olgudur. Türk ödemeler dengesinde önemli bir yer tutan bu ticaret, 19 Ekim 1939 **Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması**'nın imzalanmasından sonra durma noktasına gelmiştir. Bu duraksama **Türkiye**'yi olumsuz yönde etkilemiştir. **Almanya**'ya tarım ürünleri ihracatının kesilmesi, Müttefiklerin bu ürünleri almaması, Türk köylüsünü zor durumda bırakmıştır.[186] **İngiltere**'de aradığını bulamayan **Türkiye,** Alman üstünlüğünün tartışmasız bir biçimde Avrupa'da kendini gösterdiği bir sırada **Almanya**'ya yönelmiş, özellikle **Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması**'nın imzalanmasından sonra 25 Temmuz 1940 tarihinden başlamak üzere birbiri ardına ticari anlaşmalar imzalamıştır. Bu arada **Türkiye,** Müttefiklerin karşı çıkması nedeniyle, bir süre stratejik bir madde olan ***"krom"*** madenini bu anlaşmaların dışında tutmuşsa da 15 Ocak 1943 tarihinden başlayarak, bu ticaretin içine "***krom***" madeni de dahil edilir. **Almanya**'nın temel başarısı, Türk kromunu denetim altına almış olmasıdır. Gerçi anlaşma bir silah kredisi için yeni bir anlaşma yapılması demektir ama 1 Nisan 1943-31 Aralık 1943 tarihleri arasında bir kez daha 45 bin ton *"krom"* ve 1944 yılı için 90 bin ton, yani Ocak 1943-31 Aralık 1944 tarihleri arasında toplam 180 bin ton "**krom**" sevki öngörmektedir.

Almanya'nın 1944 yılı Ocak ayında Doğu cephesinden **Polonya** sınırına kadar geri çekilmesi, Müttefiklerin **İtalya**'nın kuzeyine doğru ilerlemeleri, hem **İngiltere**'nin hem de **ABD**'nin **Türkiye** üzerindeki baskılarının yoğunlaşmasına neden olmuştu. **İngiltere** ve **ABD, Almanya**'ya kesin sonuca ulaşacak bir saldırıya kalkışmadan, **Türkiye**'nin **Almanya**'ya **krom** satışının mutlaka durdurulmasını istiyorlardı. *Krom*un savaş sırasında o kadar büyük bir önemi vardı ki; **ABD** Büyükelçisi ***krom*** sevkıyatının yapıldığı demiryollarını işlemez duruma getirmek için Meriç nehri üzerindeki köprülerin uçurulmasını önermişti.[187] **ABD, Türkiye**'nin **Almanya**'ya ***krom*** göndermesini başından beri kaygıyla izliyordu.[188]

Türk-Alman Krom Anlaşması ABD'de, **Türkiye**'nin verdiği sözden geri dönüşü olarak algılanmıştı. **ABD**'nin Ankara Büyükelçisi **Mac Murray,** bu aşamada Türk tutumunu eleştirmiş ve Türk yöneticilerini düşüncesizlikle suçlamıştı. Büyükelçi **Murray** gelecekteki tüm Amerikan yardımının ön koşulu olarak*"Türkiye'nin demokratik ülkelerden yana olduğunu açıkça beyan etmesini istemişti."*[189] Tüm müttefiklerde **Türkiye**'nin **Almanya** ağırlıklı bir siyasa izlediği düşüncesi egemen olmuştu. İngiliz Amirali **Kelly,** dönemin Ulaştırma Bakanlığı'nı yapmış olan **Fahri Ergin**'e gelerek şu serzenişte bulunmuştu: *"...kahve veriyoruz Almanlara hediye ediyorsunuz, gazı, benzini biraz fazla versek, onları da Almanlar'a vereceksiniz. Büyük ölçüde Almanya'ya balık ihraç ederek onları besliyorsunuz..."*[190] Bu arada Türk Hükümeti tüm tehdit ve uyarılara karşın 15 Mart'a kadar Almanya'ya 75.842 ton "*krom*" ihraç etmişti. Sonunda **İngiltere** ve **ABD** 14 Nisan'da **Türkiye**'ye verdikleri ortak bir notada *"Türk hükümeti'nin Almaya'ya krom sevkıyatının derhal durdurulmasını, aksi takdirde ekonomik ambargo ve abluka uygulanacağını"*[191] bildirmek zorunda kalacaklardı. Fakat Dışişleri Bakanı **Numan Menemencioğlu**'nun Müttefiklerin bu notasına vermiş olduğu yanıt: *"Ülkesinin Mihver'le ticari ilişkileri kesmek gibi bir lüksü göze alamayacağı"* şeklindeydi.[192]

C. Mihver Savaş Gemilerinin Türk Boğazlarından Geçmesi Konusunda Müttefik Sav ve Tepkileri

Müttefik devletlerle **Türkiye** arasında sorun yaratan, ilişkilerin soğumasına neden olan bir başka olay da Alman ve İtalyan savaş gemilerinin Türk Boğazlarından Akdeniz ve Karadeniz'e serbestçe geçmelerine izin verilmiş olduğuna yönelik savların, yine Müttefik Devletler tarafından ileri sürülmesidir.

Alman-Sovyet savaşı tüm şiddeti ile sürerken, Sovyet Hükümeti, **Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'nin ağır bir biçimde çiğnendiğinden söz ederek *"Seefalke"* adlı bir Alman Sahil koruma gemisinin 9 Temmuz

1941'de, *"Tarviso"* adlı bir İtalyan yardımcı savaş gemisinin 1 Ağustos 1941'de ticaret gemisi görünümünde Boğazlardan Karadeniz'e geçmesini örnek göstermiş, **Türkiye**'yi bu konuda protesto etmiştir.[193] Müttefikler aynı türden savlarını ve protesto notalarını 1942 yılının Kasım ve 1943 yılının Şubat aylarında da sürdürmüşlerdir.

Türkiye-İngiltere ve **ABD** arasında *"krom sorunu"* yüzünden soğukluk tüm şiddeti ile sürerken, bu kez **İngiltere**'nin bu sorunun üzerine Karadeniz'den Ege ve Akdeniz'e sık sık geçmeye başlayan, ticaret görünümlü Alman savaş gemilerinin durdurulmasını istemesi[194] olayın daha da genişlemesine ve önem kazanmasına neden olmuştur. Buna karşılık **Türkiye**'nin Müttefik devletlere karşı tutumunda 1944 yılının başlarında da hiçbir değişiklik gözlemlenmemiştir. **İngiltere** her geçen mihver gemisinin adını ve özelliklerini bildirerek, her defasında Türk Dışişlerine bir protesto notası göndermek zorunda kalmıştır.[195] **SSCB** de **İngiltere**'ye koşut olarak, Haziran 1944'te Karadeniz'de askeri harekata katılmış bulunan *"E.M.S"* sınıfından 5 adet türlü tonajlarda Alman savaş ve yardımcı savaş gemilerinin Mayıs ayı sonlarında ve Haziran ayı başlarında Karadeniz'den Ege Denizi'ne geçmelerine izin verdiği için Türkiye'yi bir kez daha protesto etmiştir.[196]

Sovyetler Birliği, Türk Boğazları üzerindeki tarihsel emellerini gerçekleştirmek için, Mihver Devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan geçip kendisine zarar verdiğini,[197] savaş boyunca ve sonrasında, Müttefiklerin şimşeklerini Türk Hükümeti ve devlet adamlarının üzerine çekmek için sonuna dek akıllıca kullanacaktır.

IV. Savaşın Sonuna Doğru Türkiye'nin Müttefiklere Yaklaşma Çabaları

A. 1944 Yılında Kilitlenen ABD-İngiltere ve Türkiye İlişkileri

Türkiye'yi savaşa sokmak amacıyla 1944 yılının Ocak ve Şubat aylarında Ankara'da biraraya gelen Türk ve İngiliz askeri uzmanları toplantısında, Türk yetkililerinin gereğinden çok araç ve gereç listesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanınca, **Türkiye**'nin **ABD** ve **İngiltere** ile olan ilişkileri son derece gerginleşti. **Churchill** açıkça; *"barış konferanslarında Türkiye'nin sağlam bir yer edinemeyeceğini"*[198] söylemekteydi. 1944 yılının ilk aylarından başlayarak hemen her gün yeni bir olayla gerginleşen Türk-İngiliz ilişkileri, **Churchill**'in bu açıklamasıyla kopma noktasına gelmiş bulunuyordu. Buna bağlı olarak 1944 Şubatı başında İngiliz ve Amerikan silah yardımı hemen durdurulmuştu. 28 Şubat'ta **Türkiye**'de görev yapan tüm İngiliz mühendis, tekniker ve danışmanlar ülkeyi terk etmişlerdi. Kahire'deki İngiliz üssünde eğitim gören Türk pilotları da **Türkiye**'ye geri dönmüşlerdi.[199]

İsmet Paşa bir kongrede

Müttefiklerle **Türkiye arasındaki** bu son olumsuz durum, İngiliz ve Amerikan basın ve yayın organlarında geniş bir biçimde yer almaktaydı. Bunun tek sorumlusunun **Türkiye** olduğunu söyleyen müttefik propagandası, Türk dış siyasasını sert bir biçimde eleştirmekteydi. İngiliz basını Türk siyasasının savaşa girmemek için sürekli *"Bahaneler yarattığını ve ittifak yükümlülüklerini yerine getirmediği, bunun sonucunda Türkiye'nin hem şimdi yalnız kaldığını hem de savaştan sonra yalnız kalacağını"* belirtiyordu. Türk basınında **İngiltere**'nin yalnızca kendi *bencil* siyasasını uyguladığı ve hiç anlayış göstermediği savunuluyordu.[200] 1944 yılının kış ayları Türk-İngiliz ilişkilerinde ciddi bir bunalıma tanık oluyordu.

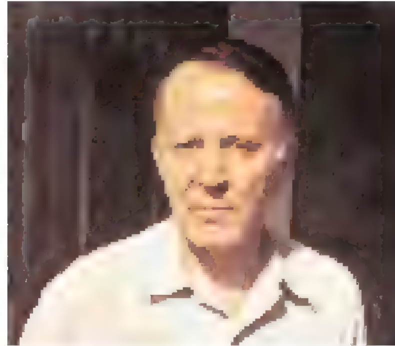
B. Müttefik Tepkilerine Neden Olan İç Siyasette Değişiklik

Almanya'nın tüm cephelerde çökmesi, müttefiklerin **Fransa**'da, **Belçika**'da büyük zaferler kazanması, **ABD** ve **İngiltere**'nin **Türkiye** ile ilişkilerini *"dondurmaları",* Batı'dan gelen yardımların durma aşamasına gelmesi, her şeyden önemlisi, **Sovyetler Birliği** ile olan görüşmelerin kesilmesi sonucu bir *Sovyet tehdidi*nin kendini göstermesi 1944 yılı ilkbahar ve yaz aylarında Türk siyaseti üzerinde *"dayanılmaz baskılar yaratan etkenler"*[201] olmuştu. Gelişen bu olayların sonradan kanıtladığı gibi, haklı kaygılara dayanan Türk sorunlarını bir türlü kavrayamayan Müttefikler için *"güç"* bir dönem ve **Sovyetler Birliği** ile ilişkilerine egemen olan *"tehlikeli kararsızlık"* yüzünden, **Türkiye** için *"tehditlerle dolu"* bir dönem başlamıştı.[202] **İngiltere**'nin Ankara Büyükelçisi **Hugessen,** Türk Başbakanı **Saraçoğlu**'na yakın bir gelecekte **Türkiye**'nin *"Savaşa girme ya da savaştan sonra tek başına kalma alternatifleri arasında bir seçim yapmak zorunda kalacağını"*[203] açıkça belirtmişti. **ABD** bile **Türkiye**'nin içinde bulunduğu zor duruma ve *başına gelenlerin tümüne sırt çevirmekle,* **İngiltere**'ye uymuş görünmekteydi.[204] Böylece **Sovyetler Birliği** de yapayalnız kalmış olan **Türkiye** ile sorunlarını kendi bildiği biçimde çözümlemek için geniş bir serbestliğe kavuşmuş olacaktı.[205]

İşte **Türkiye**'nin yalnızlığa düşmüş olduğu böyle bir dönemde, Türk Hükümeti Müttefiklere yanaşmak amacıyla gerek iç gerekse daha sonraki aylarda dış siyasetinde köklü değişikliğe yöneldi. **İngiltere** ve **ABD**'yi tatmin için *"Batı demokrasilerinin duygularını çok inciten"* **Varlık Vergisi**'ni yürürlükten kaldırdı. **Sovyetler Birliği**'ni *"memnun"* etmek için bu devletin hegemonyası ve sınırları içinde bulunan, *"Türk halklarının bağımsızlığı"* için uğraş veren ***Türkçü*** ve ***Turancıları*** insafsızca susturdu.

A. Varlık Vergisi'nin Yürürlükten Kaldırılması

11 Kasım 1942 günü **TBMM**'de kabul edilerek yürürlüğe giren **Varlık Vergisi Kanunu**'nun, **Tek Parti Yönetimi**'nin ulaşmış olduğu aşama ve anlayış içinde ülkedeki azınlıklara karşı, sistemli bir biçimde, -çoğu kez zorlamalara dayanan- bir uygulamaya yönelmesi,yine azınlıkların bu dönemde, Nazilerin benimsemiş olduğu bir yöntem olan toplama kamplarında olumsuz koşullarda çalıştırılmaları, Müttefiklerin büyük tepkilerine neden olmuştu. **Varlık Vergisi Kanunu**'nun uygulamaya başlamasıyla birlikte, **ABD** ve **İngiltere** başta olmak üzere *demokratik müttefik* devletlerden tepki ve eleştiriler gelmeye başlayınca, verginin uygulanmasında birtakım yumuşamalar kendini göstermişti. Uygulamanın daha ilk yılında borçlar silinmeye başlamıştı.[206] İşte, azınlıklara yönelik **Varlık Vergisi**'nin yürürlükten kaldırılması süreci böyle başlamıştı. Ama asıl verginin kaldırılması türlü aşamalardan geçildikten sonra gerçekleştirildi.[207]

Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975)

Varlık Vergisi Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması[208] 15 Mart 1944 günü **TBMM**'de gerçekleştirildiğinde[209] Alman gerilemesi olanca hızıyla sürmekteydi. Buna bağlı olarak da **Türkiye** dış siyasi alanında gittikçe çıkmaza girmekte, Sovyet gerçeğinin yanı sıra, yıpratıcı eleştirilere hedef olmaktaydı.

Varlık Vergisi'nin yürürlükten kaldırılmasına neden olarak günün koşullarına ve verginin uygulanmasında karşılaşılan güçlükler gösterilmişti.[210] Ama gerçekte, özellikle **ABD**'nin tepkisine olumlu bir yanıt vermek ve **Türkiye** ile Batılı demokrat devletler arasında soğuyan ilişkileri düzeltmek için bu yola gidilmişti.[211] Bu bir anlamda **Tek Parti Yönetimi**'nin savaş sonrası dünyanın gerçeklerine erkenden ayak uydurmaya hazırlanışının ilk adımlarıydı.

B. Türkçü ve Turancı Kesimin Susturulması

Tek Parti Yönetimi'nin dış siyasi olaylara ayak uydurmaya çaba göstermesinin, iç siyasi alandaki bir başka belirtisi de *"Türkçülük ve Turancılık"* olayıydı. Olayın başlangıcı 1944 yılı Mayıs ayında Türkçülük ve Turancılık düşüncesine sahip olanların ve propagandasını yapanların tutuklanması ile kendini gösterdi. Hükümet, bir tek hareketle, savaşın başından beri tüm dünya Türklerinin birleşmesi için kendilerini adamış küçük ama oldukça etkin bir grup Türkçü düşün adamını tutuklattı. Hükümetin bu eylemi sıradan bir tutuklama gibi değil, aksine kamuoyuna yansıyacak büyük bir gürültü içinde gerçekleştirmesi ve zamanın seçilişi, sadece bir grup düşün adamını cezalandırmak değil, **Sovyetler Birliği**'nin gözüne hoş görünmek, belki de komünist önderleri **Türkiye** konusunda ölçülü davranmaya yöneltmek amacını taşıyordu.[212] Tüm cephelerde **Sovyetler Birliği**'nin üstünlüğü ele alması, her şeyden önemlisi **İngiltere** ve **ABD**'nin yanında ve kamuoyunda saygınlığının artması, Türk Hükümeti'nde *"Türkçü ve Turancı"* akımın müttefiklerde *tahrik* yaratan bir unsur olacağı düşüncesinin doğmasına yol açmıştı. 1944 yılının ortalarına doğru, Sovyet ordusunun Balkanlar'a doğru sarkarak Almanları kuzeye doğru sürdüğü bir zamanda **Milli Şef İsmet İnönü** zor günlerin gelmekte olduğunu görmüştü. Ama **İnönü** yılların vermiş olduğu deneyimle temkinli davranmaktaydı ve Avrupa'da Alman gücü erirken bile Nazi karşıtı siyasasını ürkeklikle yürütmekteydi. Özellikle Sovyet ilerlemesi başlayınca gerçekten *panik* olarak nitelendirilebilecek bir tutuma saplanmış, **Türkiye**'ye sığınmış olan bir grup Azeri Türkünü bile Sovyetler'e geri verdirmişti.[213] Bu sırada önemli bir gelişme olmuş, *Türkçü ve Turancı* akımın önemli simalarından olan **Nihal Atsız,** tetikte bekleyen Hükümet'in bu kesime karşı harekete geçmek için beklemiş olduğu büyük fırsatı vermişti.[214] **Atsız,** *Orhun Dergisi*'inde biri 1 Mart 1944, diğeri 1 Nisan 1944 olmak üzere iki mektup yayınlamıştı.[215] **Atsız**'ın ikinci mektubu doğrudan doğruya **CHP**'yi hedef alıyor, partiyi *aile* ve *Türk Milliyetçiliği* düşmanlığı yapmakla suçluyor, ayrıca sol faaliyette bulunanların adlarını da veriyordu.[216] Bu ikinci mektubun yayınlanmasından sonra dergi hemen kapatılmıştır.[217]

Olayların ardından tüm basın organlarında Uslu Başyazarı **Falih Rıfkı Atay**'ın önderliğinde Turancı akım yerilmekte, kamuoyu bu konuda hazırlanmaktadır.[218] **Nihal Atsız**'ın evi 7 Mayıs'ta, **Necdet Sancar**'ın evi 9 Mayıs'ta aranmış, aynı gün **Nihal Atsız** ve **Reha Oğuz Türkkan** tutuklanmıştır. 15 Mayıs'ta **Zeki Veli Togan** ve **Hasan Ferit Cansever** gözaltına alınmış, tutuklamalar sürmüş ve bu arada Diyarbakır'da da bazı tutuklamalar olmuştur.[219]

18 Mayıs 1944'te Bakanlar Kurulu İçişleri Bakanlığı'nın *"Türkçü ve Turancı"* kesime karşı aldığı önlemleri onaylar. Sonunda 19 Mayıs 1944 günü tüm gazetelerde gizli bir *Turancı Örgüt*'ün ortaya çıkarıldığı ve geniş tutuklamaların olduğu haberleri yer alır.[220] Aynı gün **Milli Şef İsmet İnönü, Sovyetler Birliği**'ne ve Müttefiklere göz kırpan ve *"Türkçü ve Turancı"* kesimi suçlayan 19 Mayıs törenlerindeki konuşmasını yapar.[221] **İsmet İnönü**'nün olayı bu denli büyütmekteki amacı, tüm dünyanın dikkatini çekmek, *Türkçü ve Turancı* kesimin nasıl ezildiğini tüm müttefiklere göstermektir.[222] Ancak, 1944 yılının ortalarından başlayarak, müttefiklere yaklaşmak için **Varlık Vergisi**'nin kaldırılması, *Türkçü ve Turancı* kesimin susturulması gibi yalnızca iç siyasada

yapılan değişiklikler, bu devletleri tatmin etmekten uzaktır. **Milli Şef İsmet İnönü** dış siyasada da müttefiklere doğru yeni adımlar atmak zorundadır.

C. Dış Siyasette Müttefik Çıkarlarına Uygun Kökten Değişiklik

Türk Dışişleri Bakanlığı, özellikle, **İsmet İnönü,** bir yandan iç siyasetteki müttefiklere ters düşen çarpıklıkları ortadan kaldırırken, öte yandan savaşın gidişatı içinde, uluslararası ortamda kendini gösteren yeni koşul ve gerçeklere uyum sağlamak üzere, 1944 yılı başlarından itibaren dış siyasetine yeni bir yön vermek amacıyla, birbiri ardına, dışa dönük önemli kararlar aldı.

1944 yılının Mart ve Nisan aylarında müttefik orduları her yönden **Almanya**'ya doğru ilerlemesini sürdürüp, Sovyet ordusu da Balkanlar'a girmek üzereyken **Türkiye,** Batılı Müttefiklerin başından beri tepkilere neden olan, **Almanya**'ya krom ihracını hala sürdürmekteydi. Bunun üzerine 14 Nisan 1944 günü **İngiltere** ve **ABD, Türkiye**'ye, **Almanya**'ya derhal krom gönderilmesinin durdurulmasını, aksi durumda *ekonomik ambargo* uygulayacaklarını bildiren ortak bir nota vermek zorunda kalmışlardı.[223] Bunun üzerine Dışişleri Bakanı **Numan Menemencioğlu** 20 Nisan 1944 günü **TBMM**'de bir konuşma yapmış, **Almanya**'ya krom ihracatının 21 Nisan 1944 günü akşamı saat 19.00'da durdurulacağını açıklamıştı.[224] Bu şekilde **Türkiye** ile Müttefikler arasındaki bir sorun da ortadan kalkmış bulunmaktaydı. Bu sorunun halledilmesinin hemen ardından **Türkiye** ile Müttefikler arasında bir başka sorun yeniden nüksetmiş, **İngiltere** Dışişleri Bakanı, **R. Anthony Eden,** İngiliz Parlamentosu'nda yaptığı bir konuşmada, Alman savaş gemilerinin Türk Boğazlarından geçtiğini *"Majestelerinin Hükümeti, Türk Hükümeti'nin bildik manevralara kalkışmasından ötürü derin bir tedirginlik duymuştur..."* diyerek açıklamış ve Türk Hükümeti'ni sert bir biçimde kınamıştı. **Eden**'e göre Türkler, Alman gemilerini yetersiz bir biçimde gelişigüzel aramaktaydılar. Bu arada İngiliz basını da **Türkiye**'ye karşı bir kampanya başlatmış bulunmaktaydı.[225] Müttefiklerden gelen protestolana ortaya çıkan olumsuz durum Türk Hükümeti'ni sıkıntı içine sokmuştu.[226] Sonunda Türk Hükümeti, 15 Haziran 1944 günü bir toplantı yaparak, konu ile ilgili şu açıklamayı yapmak zorunda kalmıştı: *"Hariciye Vekilimizin son günlerde takip ettiği politikayı Vekiller Heyeti tasvip etmemiştir. Bunun üzerine Hariciye Vekili istifa etmiştir. Hariciye Vekilliğini vekaleten Başvekil idare edecektir."*[227]

İnönü gazetecilere mülakat verirken

Müttefikler, genellikle *Mihver* yanlısı olarak tanınan Dışişleri Bakanı **Numan Menemencioğlu**'nun istifası ile biraz olsun rahatlamıştı. Oysa **Menemencioğlu**'nun dış siyasası ile **İnönü**'nün dış siyasası arasında böylesine kesin çizgilerle belirlenebilecek bir ayrım olduğu tartışmalı bir konuydu.[228] Ayrıca, Dışişleri Bakanı **Menemencioğlu**'nun istifasına *"sıhhi sebep"* dışında bir neden gösterilmemiş olması, bu görev değişikliğinin, açıkça siyasal nedenlere dayandığının bir başka kanıtını oluşturmaktaydı.[229] **Suat Bilge**'nin dediği gibi; *"İnönü İngilizleri yatıştırmak için Menemencioğlu'nu harcamıştı."*[230]

23 Haziran 1944'te **İngiltere, ABD**'ye Türkiye üzerindeki siyasetini açıklarken, Türk dış siyasasında yapılan değişiklikleri yeterli görmemekteydi. **Türkiye**'nin **Almanya** ile ekonomik ve diplomatik bağlarını kesmesini istemenin zamanının geldiği kanısındaydı.[231] **Churchill** de düşüncesini **Stalin**'e göndermiş olduğu kişisel mesajında açıkça dile getirmişti.[232] Türk kamuoyunun da bu konuda pek istekli görünmesi dikkat çekici bir durumdu. **Türkiye**'nin **Almanya** ile ilişkilerini askıya alma sürecinin başlangıcı olan Mayıs 1944'teki basında yer alan makalelerin, Türk-İngiliz dostluğunu vurgulaması, bu makalelerin önemli bir kısmının gazeteci-mebuslar tarafından yazılmış olması, Hükümet'in tutumunu göstermesi bakımından da önemliydi.[233] İşte Türk kamuoyu böyle bir hava içindeyken, **TBMM** olağanüstü toplanmış, Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** Hükümeti'nin bu konudaki kararını açıklamış, savaş boyunca **Türkiye**'nin hiç *tarafsız* olmadığını, **İngiltere**'nin yanında yer aldığını vurgulamak gereğini duymuş, ardından karar tasarısı oylanmış ve **CHP**'nin **Ali Rana Tarhan** başkanlığındaki *müstakil grubu* tarafından da desteklenerek kabul edilmiştir.[234]

TBMM'den çıkan bu karar, ertesi gün Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** ve **Falih Rıfkı Atay**'ın öncülüğünde tüm gazetelerin başmakalelerinde desteklenmiştir. Bu arada **Almanya** ile ilişkilerin kesilmesiyle ilgili **TBMM** kararından sonra Hükümet, tüm savaş boyunca İstanbul'da günlük olarak Almanca yayınlanmasına izin verilen ve Naziler tarafından finanse edilen *"Türkishe Poste"* gazetesi ile, yine İstanbul'da günlük ve Fransızca yayınlanan Mihver yanlısı *"Beyoğlu"* gazetesini kapatmıştır.[235] Böylece, **Türkiye,** savaş boyunca izlemiş olduğu **Milli Şef İsmet İnönü**'ye özgü dış siyasetini terk etmekte, Müttefiklerin istediği çizgiye gelmiş olmaktadır. Bundan sonra iç ve dış siyasi alanlarında atacağı adımlar, bir bakıma dış siyasi koşullara, Müttefiklere, özellikle **Sovyetler Birliği**'nin savaştan sonraki tutumuna bağlı olacaktır.

V. MÜTTEFİKLERİN SAVAŞI KAZANMASI KARŞISINDA TÜRKİYE

A. ULUSLARARASI ORTAMDA GELİNEN SON NOKTA

İkinci Dünya Savaşı'nın son aylarından başlayarak **Türkiye**'de kendini gösteren kökten siyasi değişimin dış siyasi koşullarla ilgili olup olmadığını anlayabilmek için her şeyden önce o günlerde kendilerine *"Üç Büyükler"* denilen **ABD, İngiltere** ve **SSCB**'nin bu savaş boyunca geliştirmiş oldukları ortak siyaset üzerinde durmamız gerekecektir. Daha savaşın başında, 12 Temmuz 1941'de Moskova'da **İngiltere** ile, 1 Ağustos 1941'de **ABD** ve **SSCB** arasında ortak bir hareket antlaşması imzalanmıştı. Böylece bu üç ülke birbirlerine her türlü yardımı yapmayı ve düşmanla ayrı ateşkes ve barış imzalamamayı birlikte kabul etmiş bulunuyordu.[236]

İkinci Dünya Savaşı'nın en yoğun olarak yaşandığı ve Alman ilerleyişinin tüm hızıyla sürmekte olduğu bir dönemde, ilk olarak 14 Ağustos 1941 günü **ABD** Başkanı **Roosevelt** ve **İngiltere** Başbakanı **Churchill** tarafından açıklanmış bulunan **Atlantik Beyannamesi**'nde *"her ulusun dilediği siyasal rejimi özgürce seçme hakkının bulunduğunun"*[237] bir istek olarak ortaya konulduğunu görmekteyiz. Bu beyannamenin yayınlanmasının ardından, 1 Ocak 1942 tarihinde Mihver'e karşı savaşmakta olan 27 devlet temsilcisi Beyaz Saray'da bir araya gelmiş, **Atlantik Beyannamesi**'ndeki tüm ilkeleri benimsediklerini ve bu ilkeleri savaşın amacı gördüklerini belirtmişler, bunu **Birleşmiş Milletler Beyannamesi** ile tüm dünyaya ilan etmişlerdir.[238] Bu doğrultuda, 21 Ağustos-7 Ekim 1944 tarihleri arasında **Dumbarton-Oaks**'ta bir toplantı olmuş, bu toplantıda da **Atlantik Beyannamesi**'nin ruhuna uygun bir **Birleşmiş Milletler** anayasasının ve organlarının kurulması üzerine anlaşmaya varılmıştı.[239]

Winston Churchill ve ABD Büyükelçisi Amerika'nın İngiltere'ye vereceği savaş gemilerine ilişkin anlaşmayı imzalarken (1941)

3-11 Şubat 1945 tarihleri arasında gerçekleştirilen **Yalta Konferansı**'nda **Roosevelt, Churchill** ve **Stalin**, 25 Nisan 1945 tarihinde San Fransisco'da **Birleşmiş Milletler Konferansı**'nın toplanmasını da kararlaştırmışlar, ayrıca; *"kurtarılan Avrupa devletlerinin sorunlarının demokrasi ilkelerinin ışığı altında çözümlemeleri ve her ulusun kendi hükümet biçimini kendi istediği gibi seçme hakkı"*[240] üzerinde durdukları bir demeç yayınlama gereğini duymuşlardır. Öte yandan, **San Fransisco Konferansı**'na katılabilmenin ön koşulu olarak 1 Mart 1945 gününe değin, **Almanya** ve **Japonya**'ya savaş ilan etmek ve **Birleşmiş Milletler Beyannamesi**'ni imzalamış olmak gerekmektedir.[241] Bu arada 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında, **Truman, Churchill** ve **Stalin** tarafından gerçekleştirilen **Potsdam Konferansı** sonunda yayınlanan üçlü bildirinin 10. bölümünde ise *"...Üç hükümet, Mihver devletlerinin desteği ile kurulan, kökenleri, bünyesi ve saldırgan devletlerle olan sıkı bağları önüne..."* aldıkları **Franco İspanyası**'nın **Birleşmiş Milletlerce** kabul edilmeyeceğini belirtmişlerdir. [242] Bu üçlü bildiriden de açıkça anlaşılacağı gibi, müttefik devletler bu savaşın son amacı olarak yeryüzünde, daha önce ortaya koydukları prensipler doğrultusunda, kendi çıkarlarına uygun bir *"demokratik devletler topluluğunun"* gerçekleşmesini belirgin bir siyaset olarak benimsediklerini ortaya çıkarmış bulunmaktadırlar.

İkinci Dünya Savaşı'nın totaliter diktatörlüklerin saldırgan dış siyasetlerinin sonucunda çıkmış olması, bu devletlerden **Almanya**'nın **Birinci Dünya Savaşı**'nın paylaşım düzenini alt üst eden tutumu ve gelişen olaylar, Müttefiklerde böyle bir tutumun ortaya çıkmasında temel neden olmuştur. **Faşizm** ve **Nasyonal Sosyalizme** karşı dünya kamuoyunda beliren tepkiler, Avrupalı yöneticiler ve özellikle **ABD** Başkanı **Roosevelt** üzerinde büyük bir duyarlılık oluşturmuş bulunmaktadır. Bu öylesine güçlü bir duyarlılıktır ki; savaş terminolojisinde *"demokratikleştirme"* diye bir sözcük dahi ortaya atılmıştır.[243] Bu bağlamda Müttefik devlet adamları tüm söylev ve demeçlerinde *"demokratik yapıda"* olmayan devletlere karşı olduklarını ve bu gibi ülkelerde *demokrasinin* gerçekleşmesi için gereken önlemlerin alınmasının gerekliliğini sık sık tekrar etmişlerdir. Örneğin **Churchill** 13 Mayıs 1945 günlü radyo konuşmasında; *"...Dünyada kanun ve adalet hakim olmadıkça, totaliterlik ve zabıta rejimleri Nazi mütecavizlerinin yerine kaim oldukça, Hitlercileri cezalandırmak pek hafif mana ifade edecektir..."* demiş ve *"...uğruna savaşılan şerefli prensiplerin unutulamayacağını"*,[244] belirtmiştir.

Churchill'in partisi **İngiltere**'de seçimlerde başarı gösteremeyip, İşçi Partisi iktidara geldiğinde ise bu partinin İcra Komitesi Başkanı Prof. **Laski**'nin bir ajans muhabirine verdiği demeçte, partisinin *"...ulusların isteğine uygun olmayan rejimleri desteklemeyeceğini..."*[245] söylediğini görmekteyiz. Şu halde, **İkinci Dünya Savaşı**'nın hemen ardından, başta **ABD** ve **İngiltere** olmak üzere Batılı devletlerin de, gerek uluslararası eylem düzeyinde ve gerekse kamuoylarında; demokrasiden uzak, totaliter özellikler taşıyan rejimlere sahip ülkelere karşı köklü bir tutum ve davranış içinde oldukları gözlenmektedir.

VI. "Sovyet Tehdidi" ve Türkiye'nin Yalnızlığı

A. Türkiye'deki Rejimin Dıştan Görünüşü

Uluslararası kamuoyu böyle bir anlayış içine girmişken, **Türkiye**'de demokratik olmayan bir yapı ve **İkinci Dünya Savaşı**'nın *totaliter diktatörlükleri* ile çağrışım yaptıran bazı siyasi kurumlar bulunmaktadır ki *'parti-devlet özdeşleşmesi'* bunların başında gelir. Ayrıca *"Milli Şef"* kavramının ve bu kavrama verilen anlamın **İtalya**'nın *'Duçe,* ya da **Almanya**'nın' *Führer,* ile yapısal ilişkisi yadırganmayacak kadar açık bir gerçektir. Üstelik *Milli Şef*'in değişmez olduğunun resmen kabul edilmiş olması, tüm demokratik ilkelerle taban tabana zıt bir durumdur.

Türkiye'nin bu dönemdeki bu siyasal yapısını, **İkinci Dünya Savaşı** boyunca izlemiş olduğu ve çeşitli tepkilere yol açmış olan dış siyasası ile ele alıp değerlendirilecek olunursa; kişi özgürlüklerini ve demokrasinin gerçekleşmesini, savaşın son amacı olarak tüm dünyaya ilan eden müttefik devletler karşısında nasıl bir konuma düştüğü de kendiliğinden anlaşılacaktır. Bir iki somut örnek vermek gerekirse, önce, dönemin ünlü gazetecisi **Ahmet Emin Yalman**'ın kişisel bilgisine göre, ABD İktisadi Harp Dairesi **Türkiye**'ye tümüyle karşıt bir tutum izlemiş ve hatta *dost olmayan ülke* statüsü tanınmasını istemiştir. Yine **Yalman** *Vatan Gazetesi*'ni çıkardığı yıllarda hükümetin basına uyguladığı kısıtlamalara karşı çıktığı için, *Life Dergisi,* O'nu, bir resmini vererek, *demokrat Türk gazetecisi* diye tanıtarak yayınlamıştır.[246] Öte yandan, 1945 yılında **BBC** radyosunda **Türkiye**'yi eleştiren bir dizi programın yayınına başlanmış ve bu dizinin yayından kaldırılmasını Türk Hükümeti **İngiltere**'den istemek zorunda kalmıştır.[247]

Yalta Konferansı'nda Churchill, Roosevelt ve Stalin

A. "Sovyet Tehdidi" ve Türkiye'nin Yalnızlığı

Savaşın sonunda uluslararası ortamın bu son aşaması **Milli Şef İsmet İnönü** için sürpriz olmamıştı. **Milli Şef İnönü**'yü asıl düşündüren, **Sovyetler Birliği** karşısında **Türkiye**'nin yalnızlığıydı. Sovyet ordularının 1944 yılının ortalarına doğru Balkanlar'a inmesinden büyük kaygıya kapılmış, iki ülke arasında, 1939'dan beri soğukluğunu koruyan ilişkileri düzeltmek istemişti. **Almanya**'ya krom göndermeyi durdurması, Alman savaş gemilerinin Boğazlardan geçişinin yasaklanması, Alman yanlısı tutumu yüzünden Müttefikler tarafından oldukça çok eleştiri yöneltilmiş bulunan Dışişleri Bakanı **Numan Menemencioğlu**'nun istifa ettirilmesi, **Almanya** ve **Japonya** ile ilişkilerin kesilmesi, en önemlisi *Türkçü ve Turancı* tutuklamaların amacı, hem **Batı demokrasilerini** hem de **Sovyetler Birliği**'ni hoşnut etmek,[248] her iki tarafın gözüne hoş görünmek için atılmış zorunlu adımlardı.

Türk Hükümeti'nin tüm bu iyi niyet gösterileri tepkisiz kaldı, başarıya ulaşamadı. Bunun gerçek nedeni, Sovyet ordularının savaştaki başarılarıydı. 6 Eylül 1944'te **Bulgaristan**'ı işgal eden **Sovyetler Birliği**'nin bu davranışını **İngiltere** ve **ABD** ile anlaşarak gerçekleştirdiği kanılarının Türk kamuoyunda yaygınlaşması[249] Türk Hükümeti'nin kaygılarını daha da artırmaktaydı. Tam bu sırada **Yunanistan**'a asker çıkarmaya başlayan **İngiltere, Türkiye**'yi biraz olsun rahatlatmaktaydı.

4-11 Şubat 1945 günlerinde toplanan **Yalta Zirvesi**ne gelinceye dek Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir gelişme yaşanmadı. Ama savaş sonrası kurulacak dünya düzeninin ilkelerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu zirvede, tartışılan konular ve ortaya çıkan sonuçlar, **Türkiye**'yi yakından ilgilendirmekteydi. Zirve sonunda *Üç Büyükler*'in **Faşist** ve **Nasyonal Sosyalist** parti ve rejimlerin egemenliğinden kurtarılmış Avrupa'da *demokratik rejimlerin* kurulacağını ortak bir demeçle açıklamış olmaları, sahip olduğu *Tek Parti Yönetimi* ve *totaliter* rejimleri anımsatan uygulamaları nedeniyle, **Türkiye**'yi yakından ilgilendirmekteydi. **Türkiye**'nin Müttefikler önündeki bu olumsuz konumundan yararlanmak isteyen **Stalin,** zirvenin 10 Şubat 1945 günü yapılan yedinci oturumunda, **Boğazların** ve **Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'nin yeniden gözden geçirilmesini istiyordu.[250] Böylece **Sovyetler Birliği, Boğazlar** üzerindeki tarihsel emperyalist emellerini, uluslararası alana taşımış oluyordu.[251] Yine aynı zirvede **Stalin, Birleşmiş Milletler**'e hangi devletlerin alınacağını, hangi devletlerin alınmayacağını tartışılırken, **Türkiye** örneğini öne sürdü; *"...Bazı ülkelerin kazananlardan yana yatırım yaptıklarını...Almanya'ya karşı bütün gücüyle çarpışmış ülkelerin savaş sırasında sallantıda kalmış ve hilekarlık etmiş olanlarla yan yana oturmalarının bunları kızdıracağını"*[252] ileri sürerek **Churchill** ve **Roosevelt**'in dikkatini bir kez daha **Türkiye** üzerinde toplamış, 25 Nisan 1945 tarihinde San Fransisco'da toplanacak olan **Birleşmiş Milletler Konferansı**'na kurucu üye olarak katılacak devletlerin en geç 1 Mart 1945 tarihinden önce *Mihver* devletlerine savaş açmış olmaları koşulunun aranmasına karar verilmesinde etken olmuştu.[253]

VII. Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya Savaş Açması

Yalta Zirvesi'nin sona ermesinden sonra **Türkiye**'nin yeni **İngiltere** Büyükelçisi **Sir Maurice Peterson,** Dışişleri Bakanı **Hasan Saka**'yı ziyaret ederek, ona Yalta'da alınan kararları bildirdi. Buna göre kurulacak olan **Birleşmiş Milletler Örgütü**'nü oluşturmak üzere toplanacak olan **San Fransisco Konferansı**'na yalnızca Mihver'e savaş açmış olan ülkelerin davet edileceği konusunda kendisini uyardı ve gerekeni yapmasını istedi.[254] Bunun üzerine Türk Hükümeti, savaş sonunda **Sovyetler Birliği** karşısında yalnız kalmamak, **ABD** ve **İngiltere** ile ilişkilerini düzeltmek amacıyla, demokrat devletlerin bu isteğini kabul ederek, İngiliz Büyükelçisi **Peterson**'un Dışişleri Bakanı **Saka**'yı ziyaretinden üç gün sonra 23 Şubat 1945 günü, 1 Ocak 1941 tarihli **Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni** imzalamak **Almanya** ve **Japonya**'ya savaş açmak için konuyu **TBMM**'ye getirdi.[255] Dışişleri Bakanı **Hasan Saka, TBMM**'de **İngiltere**'nin Ankara Büyükelçisi **Sir Maurici Peterson** ile yapmış olduğu görüşme üzerine milletvekillerine bilgi verdikten sonra şu gerçeği vurguladı: *"İngiltere Devleti tarafından Cumhuriyet Hükümeti'ne yapılan son telkin, şimdi memleket ve milletimize Müttefikler davasına kesin yeni bir yardımda bulunmak imkan ve fırsatını vermektedir."*[256] En son kürsüye gelen Başbakan **Şükrü Saraçoğlu,** daha birkaç yıl önce kendileri için *"Türkçülüğün bir kan meselesi"*[257] olduğunu haykırdığı aynı kürsüden, değişen dış koşullara pek çabuk uyum sağladığını kanıtlarcasına, bu kez şöyle seslenmekteydi; *"İnsanlık tarihinin son yıllarında bir takım insanlar türedi. Bunlar bayraklarını üstün ırk ve hayat sahası gibi saçmalıklarla süslediler. Bununla da kalmadılar, bütün hak ve adalet kaidelerini çiğneyerek küçük ve masum milletleri birer birer boyunduruk altına almaya başladılar...Bu manzara karşısında insanlığı medeniyeti,hürriyet ve demokrasiyi kurtarmaya çalışan büyük devletler birbiri ardına silaha sarıldılar...Bu gün, bir adım daha atarak insanlığı, medeniyeti, hürriyeti, istiklali, demokrasiyi kurtarmak ve harp mücrimlerini şiddetle cezalandırmak isteyenlerin arasına katılmak istiyoruz."*[258]

Balkan Kurmay Başkanları Mareşal Fevzi Çakmak'la birifing sırasında, (1933)

Başbakan **Şükrü Saraçoğlu**'nun bu konuşmasından sonra, **Ali Rana Tarhan, Kazım Özalp, Faik Öztrak** ve **Memduh Şevket Esendal** tarafından verilen ve **Almanya** ile **Japonya**'ya savaş açma ve **Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne Türkiye**'nin de katılması üzerine yapılan Hükümet önerisinin kabulü için yapılan açık oylamada karar, hazır bulunan 401 milletvekilinin oyu ile Meclis'ten geçmişti.[259] Sovyet ordularının Berlin'e girmek üzereyken alınan bu savaş kararının, **Hilmi Uran** ve **Asım Us**'un anılarında belirttiklerine göre, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı ile bir ilişkisi yoktu. Yalnızca **Yalta Zirvesi** kararları kapsamı içinde müttefiklerin isteklerini yerine getirmek ve **Birleşmiş Milletler Teşkilatı**'na girmek isteğinin bir sonucuydu.[260] Ama bu kararın bir başka sonucu daha olmuş; hemen ertesi günü 24 Şubat 1945'te **Türkiye** ve **ABD "Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşması"** imzalamışlardı.[261]

Türkiye'nin, 2 Ağustos 1944'te **Almanya** ile her türlü ekonomik ve siyasi ilişkilerini kesmeye yönelik kararı tüm gazetelerin başmakalelerinde desteklenirken, **İngiltere** ve **ABD**'nin isteği üzerine alınan bu son karar da **CHP**'nin önde gelen gazeteci-milletvekilleri, bu kez de demokrasilerden yana bir tutum takınarak, yoğun bir çabanın içine girmiş bulunuyorlardı.[262] Tüm bu demokrat devletler yanında yer alma uğraşlarının tek bir nedeni vardı ki o da gittikçe daha belirgin ve tehlikeli bir durum alan **Sovyet tehdidi idi.**

VIII. Sovyetler Birliği'nin 1925 Tarihli Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'na Tek Yanlı Son Vermesi

Çok geçmeden, 19 Mart 1945'te **Sovyetler Birliği** uzun süreden beri belirtilerini ortaya serdiği **Türkiye** karşıtı siyasetine geri döndü. Ama bu kez adımlarını daha da ileri götürerek, 17 Aralık 1925'te Paris'te imzalanmış olan **"Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması"**'nın günün koşullarına uymadığı ve *ciddi değişiklikler* gösterdiğini belirttikten sonra; 7 Kasım 1935 tarihli protokol gereğince, bu antlaşmaya son vermek istediğini bildirdi.[263] **Sovyetler Birliği**'nin bu tutumu, 1939 yılından beri Türk dışişlerine yön verenlerin, yanlış adımlarının bir sonucuydu. **Türkiye** bakımından bu olayın önemi, **Sovyetler Birliği** tarafından son verilen antlaşmanın, bir *saldırmazlık* antlaşması olmasıydı. Şimdi Sovyetler böyle bir *"taahhütten"* yakasını kurtarıp serbest kalıyordu.[264]

Türk Hükümeti Sovyet notasına vermiş olduğu yanıtta ***"Sona eren Antlaşma'nın bugünkü menfaatlerine daha uygun ve ciddi tadilatı ihtiva eden diğer akit ikamesi hususundaki telkinatı kabul eden Cumhuriyet Hükümeti mezkur hükümete, bu maksatla, kendisine yapılacak teklifleri büyük bir dikkat ve hayırkahlıkla tetkike amade olduğunu"***[265] bildirmişti. Görüldüğü gibi, Türk Hükümeti, Sovyetler'le 1925 Antlaşması'nın yerine, iki ülkenin karşılıklı çıkarlarını gözeten yeni bir antlaşmanın yapılacağına olan iyi niyetini korumaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte, **Türkiye,** tek yanlı olarak **Sovyetler Birliği**'nin son verdiği antlaşma yerine yenisini yapmaya hazır olduğunu her fırsatta açıkça dile getirmesine karşın, Sovyet Hükü-

meti bu isteğe belirli bir süre yanıt vermemeyi yeğlemişti.[266] Sovyet Hükümeti bu sessizliğini 7 Haziran 1945 gününe dek sürdürdü. Daha sonra Sovyet Dışişleri Bakanı **Molotov, Türkiye**'nin Moskova Büyükelçisi **Selim Sarper**'i kabul ederek yeni bir antlaşma için bazı pürüzlü sorunların çözümlenmesinin gerektiğini bildirdi. **Selim Sarper**'in Türk Dışişleri Bakanlığı'na çekmiş olduğu telgrafta Sovyet istekleri özetle, *"16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile belirlenen Türk-Sovyet sınırında bazı düzenlemeler yapılmasını, Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne terk edilmesi, Boğazların iki ülke tarafından ortaklaşa savunulabilmesi için, Boğazlarda Sovyetler Birliği'ne kara ve deniz üssü verilmesi, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanacak iki yanlı bir antlaşma ile değiştirilmesi..."*[267] gibi kabul edilemez konuları kapsıyordu. Bu isteklerine ek olarak **Sovyetler Birliği** daha sonra, **Türkiye**'nin siyasi rejimini öne sürecek daha **demokratik** ve halka dayanan bir hükümet kurulmasını da isteyecekti.[268]

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü

Sovyetler Birliği bu baskılarını artırarak sürdürmekteydi. **Türkiye**'yi **İngiltere** ve **ABD** gibi demokrat Batı ülkelerinin önünde zor durumda bırakmak için, Moskova radyosu sürekli olarak bugünkü Türk Hükümeti'nin demokrasiden uzak *"faşist ilkelerle"* yönetildiğini vurgulamakta; bu rejimin mutlak olarak değişmesi gerektiğini söylemekteydi.[269]

Bu arada İngiliz basınında, **Sovyetler Birliği**'nin Türk Boğazlarına yaklaşım biçimini doğal karşılar biçimde yazılar sıkça kendini göstermeye başlamıştı. Örneğin **"Reuter"** ajansının siyasi yorumlarını yapan **Kimche**; 23 Mart 1945 günlü yazısında; *"...Boğazlar kontrolünü tanzim eden şartların müzakeresine başlanması muhtemeldir. Bunun Balkanlar'da Rusya'nın daha büyük rolünü göz önünde tutacak değişiklikler olmaksızın yapılabilmesi şüphelidir."*[270] derken, **İngiliz İşçi Partisi**'nin yayın organı olan **"Daily Herald"** gazetesi de 24 Mart 1945 günlü yazısında açıkça; *"...Molotov Türkiye ile 1925 Aralığı'nda imzalanan dostluk ve tarafsızlık antlaşmasına Sovyet Hükümeti'nin son vermek hususundaki niyetini haklı göstermek üzere iyi sebepler ileri sürmüştür..."*[271] diye yazmış, **Sovyetler Birliği**'ne hak verir bir tutum içine girmişti.

Feridun Cemal Erkin'in aktardığına göre; **San Fransisco Konferansı**'ndan sonra Ankara'nın emri üzerine, **Sovyetler Birliği** ile ortaya çıkan yeni durumu görüşmek üzere Londra'ya uğrayan Türk Heyeti, İngiliz Dışişleri Bakanı **Eden** ile görüşmüştü. Türk Dışişleri Bakanı **Hasan Saka** şerefine verilen yemekten sonra bir ara **Eden**; *"Görüyor musunuz? Şayet sözümüzü dinleyip, zamanında savaşa katılsaydınız şimdi bu durumlarla karşılaşmazdık"*[272] diyerek, İngiliz Hükümetinin de olaya bakış açısını ortaya koymuştu. **ABD** Hükümeti'nin tutumunun ne olduğunu ise **Truman** anılarında açıkça belirtmekteydi. **Truman**; *"...Karadeniz Boğazlarının; Süveyş Kanalı ve Panama Kanalı gibi su yolları bütün dünya milletlerine ve gemilerine açık olmalıdır..."*[273] diyerek ulusal çıkarlarını gözeten, geleneksel Amerikan siyasetini savunurken, Sovyetler'in *arazi talepleri* ise **Truman**'a göre; *"...Rusya ile Türkiye'nin aralarında halletmeleri gereken bir mesele idi."*[274] **Truman**; *"...Nitekim Mareşal Stalin de bu husustaki fikrimi benimle paylaşıyordu"*[275] demekle, **Türkiye**'nin topraklarından bazı yerlerin **Sovyetler Birliği**'ne geçmesinin o günlerde **ABD**'yi ilgilendiren bir konu olmadığını da ortaya koyuyordu.

Dışişleri Bakanı **Hasan Saka**, 31 Mart 1945 günü **ABD** Büyükelçisi **Steinhard**'a **Sovyetler Birliği**'nin Türk Boğazları konusundaki eğilimlerinden söz etti. Ancak Amerikan dış siyasetine yön verenlerin bu gelişmelere önem vermemeleri yüzünden, beklediği desteği bulamadı.[276] **Türkiye, Sovyetler Birliği** karşısında yapayalnız kalmıştı.

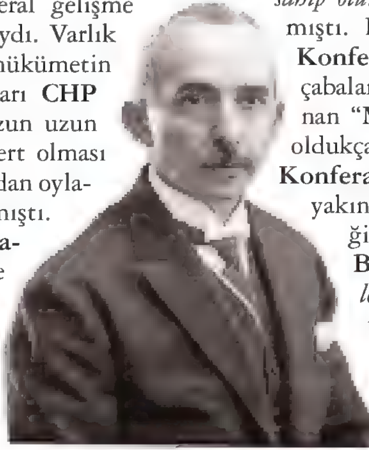
IX. Uluslararası Yeni Siyasi Gelişmeler ve Türkiye

A. San Fransisco Kıyılarından Türkiye'ye Esen Demokrasi Rüzgarları

1945 yılının Nisan ayında **Almanya**'nın her an teslim olması beklenirken, Müttefikler **Atlantik Beyannamesi**'nin yayınlanmasından beri, üzerinde önemle durdukları, *totaliter diktatörlüklere* karşı uğruna savaşılan kutsal değerler olarak dile getirdikleri, **demokratikleşme** ve **demokrasi ilkelerini,** şimdi tüm dünya uluslarının siyasi yapılarında egemen kılmak için, San Fransisco'da **Birleşmiş Milletler Konferansı**'na hazırlanmaktaydılar. Dünya böylesine bir dönüşüm içine girerken Türk Hükümeti, Müttefiklerin tepkilerine neden olmuş uygulamalarını terk etmesine ve *Mihver* devletlerine savaş açmasına karşılık, bu dönemde **Türkiye**'nin *antidemokratik* bir yapıya sahip olması yanında, **İkinci Dünya Savaşı**'nın çıkmasına neden olan *totaliter diktatörlükleri* anımsatan bazı siyasi kurumların hala yaşıyor olması, kurulmakta olan *"savaş sonrası dünya düzeni"*nin ilkeleri ile taban tabana zıt bir durum yaratmaktaydı. Tüm bu olumsuzluklar yetmiyormuşcasına **Türkiye**'nin uluslararası alanda yalnızlık konumuna bir de **Sovyetler Birliği**'nin 19 Mart 1945 günü vermiş olduğu nota ile somut bir duruma dönüşen *"Sovyet tehdidi"* eklenmişti. Batı demokrasilerinin, Sovyetler'in bu emperyalist çıkışlarına karşı duyarsızlıktan öte anlayışlı bir tutum içinde bakmaları karşısında, **Türkiye**'nin kaderini elinde tutan **Milli Şef İs-**

met İnönü, bu kıskaçtan kurtulmak için ivedilikle birşeyler yapmanın zorunluluğunu anlamıştı.

Dış siyasi gelişmelerin etkisi çok geçmeden iç siyasi yapıda kendini göstermiş ve **Tek Parti Yönetimi**'nde kısıtlı da olsa bir takım liberalleşme belirtileri görülmeye başlamıştı. Değişik dünya görüşlerine karşın, **Tek Parti Yönetimi**'ne tutum almaları nedeniyle **"Vatan"**, **"Tan"**, ve **"Tasvir-i Efkar"** gibi gazetelerde, yönetim karşıtı eleştiriler yer yer kendini göstermekteydi. Hükümetin baskısına karşın bu gazetelerin yönetimi eleştirme cesaretini kendilerinde bulmalarının nedeni, savaşın *"demokrat cephesinin"* kazanacağının net bir biçimde ortaya çıkmasıydı.[277] Bir başka önemli liberal gelişme **Tek Parti Yönetimi**'nde yaşanmaktaydı. Varlık Vergisi'nin kaldırılmasının ardından, hükümetin aldığı ekonomik önlemler ve sonuçları **CHP Meclis Grubu**'nda tam dört celse uzun uzun tartışılmış, yapılan eleştirilerin çok sert olması nedeni ile Başbakan **Saraçoğlu** tarafından oylamanın gizli yapılması kararlaştırılmıştı. Yapılan gizli oylama sonucunda, **Saraçoğlu** Hükümeti'ne 251 evet oyu ile güven gösterilirken 57 milletvekili ise ret oyu vermişti.[278] Bu **Tek Parti Yönetimi**'nde alışılmadık bir durumdu. Hem güvensizlik oyunun bu kadar yüksek olması, hem bir oylamanın gizli yapılması, basının bir kesimi ile birlikte, **TBMM**'de bir muhalefetin doğmasına **Tek Parti Yönetimi** tarafından göz yumuluyor olmasının bir göstergesiydi.[279] Basın üzerinde kontrollü olsa da gevşemeler kendini gösterirken, **Tek Parti Yönetimi**'nin tekelinde ve sıkı denetiminde bulunan Ankara radyosunda da, bu doğrultuda yayınlara rastlanır olmuştu. **Burhan Belge** 16 Şubat 1944 günü yapmış olduğu bir konuşmada; savaş sonrası kurulacak dünyanın demokrasi ilkeleriyle Atatürk'ün dünya görüşü ve Kemalizm anlayışının birbirine tıpa tıp uyan görüşler olduğunu ileri sürüyordu.[280]

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü

Milli Şef İsmet İnönü, bu gelişmelerin ardından 1 Kasım 1944 günü **TBMM**'nin yedinci dönem, ikinci toplantısını açarken; *"...idaremiz bütün manasıyla halk idaresidir. Bu idare, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususi şartlara göre tekamül ettirmektedir. Türkiye halk idaresinin ameli tedbirlerini bulurken, ilk günden itibaren taklit idareye düşmekten sakındık ve daima sakınacağız."*[281] demişti. **Milli Şef İnönü** bu konuşmasıyla, **Tek Parti Yönetimi**'ni aklama ve kurulmakta olan *"savaş sonrası dünya düzenine"* uyum gösterme çabalarına girmişti. **İnönü**'ye göre; **Türkiye**'de halka dayanan bir yönetim bulunmakta, bu yönetim ülkenin yapısına ve kendine özgü koşullarına göre demokrasiyi geliştirmekteydi. Yönetim daha ilk günden başlayarak *taklit* durumuna düşmekten sakınmış ve sakınmayı sürdürmekteydi. **İnönü**'nün *taklit* sözcüğü ile anlatmak istediği, *"Faşizmi ve Nasyonal Sosyalizm"*'i temel aldığını ileri sürdüğü *"Türkçü ve Turancı"* hareketti.

Liberalleşme girişimlerinin öne çıkıp hız kazanması, **San Fransisco Konferansı** öncesi böyle olmuştu. Şimdi, **ABD**'nin San Fransisco kentinde **Birleşmiş Milletler Anayasası** onaylanacaktı. Bu metin San Fransisco'da hazırlanmış değildi. Daha önce Dumbarton Oaks'ta oluşmuş bir metin vardı. San Fransisco'da onaylanacak olan bu taslaktı. 25 Nisan 1945'te başlayan **San Fransisco Konferansı** 26 Haziran 1945'te **Birleşmiş Milletler Antlaşması**'nın imzalanmasıyla son buldu. Kabul edilen bu Antlaşma'da yer alan **İnsan Hakları Bildirgesi**'nin 20 maddesine ve **Birleşmiş Milletler Anayasası**'na göre; örgüte katılabilmek için *"demokratik bir rejime sahip olunması gerektiği"* yolunda hükümler yer almıştı. Bu nedenle **Türkiye**'nin **San Fransisco Konferansı**'na çağrılması son anda **Churchill**'in çabalarıyla olmuştu[282] Bu koşullar altında bulunan **"Milli Şef" İsmet İnönü**'nün hareket alanı oldukça daralmıştı. Bu nedenle **San Fransisco Konferansı**'nı fırsat bilerek, **ABD** ve **İngiltere**'ye, yakında **Türkiye**'de çok partili yaşama geçileceği güvencesi mesajını göndererek **Sovyetler Birliği** karşısında, Batı'nın *"demokrat devletlerinin"* desteğini kazanmak istiyordu.[283] İşte bu gerçek **Feridun Cemal Erkin**'in belirttiğine göre;[284] **"Milli Şef" İsmet İnönü**'yü **San Fransisco Birleşmiş Milletler Konferansı** için **ABD**'ye giden Türk Heyeti Başkanı[285] ve Dışişleri Bakanı **Hasan Saka**'ya **Reuter Ajansı**'na bir demeç verdirtmişti. Dışişleri Bakanı **Saka** bu demecinde: *"...Cumhuriyet rejimi siyasi bir müessese olmak sıfatıyla modern demokrasinin yolu üzerinde azimle gelişmektedir. Anayasamız en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebilir. Ve başkalarını da çok geride bırakır."* demiş ve *"her demokrat tezahürün harpten sonra Türkiye'de gelişeceğini"*[286] vurgulamıştı. Aynı konferansta görevli delege olan **Ahmet Şükrü Esmer** de Türk Heyeti'nin kaldığı otelde **Milli Şef İsmet İnönü**'nün buyruğu doğrultusunda gazetecilere vermiş olduğu bir demeçte: *"Türkiye'nin daima müşterek güvenlik lehinde bulunmuş olduğunu ve bu olayın yeni dünya yasasında takip edeceği politikanın başlıca prensibi olmaya devam edeceğini,...Türklerin Amerikan milletine büyük hayranlık duyduklarını ve bu milletin iyi niyeti hakkında büyük itimat besledikleri fikrindeyim."*[287]diyerek Amerikan kamuoyunu etkilemek istemişti.

Faşizm, Nazizm gibi totaliter rejimlere karşı dünya kamuoyunda beliren tepkiler, Batılı devlet adamları üzerinde bir duyarlılık oluştururken[288] bu devlet adamları daha önce belirlenmiş *"ortak siyaset"* doğrultusunda vermiş oldukları her söylev ve demeçte *"demokratik"* yapıya sahip olmayan devletlere karşı olduklarını ve bu gibi ülkelerde *"demokrasinin"* gerçekleşmesi için gerekli önlemlerin alınacağını sık sık açıklamak gereğini duymaktaydılar. *"Üç Büyükler"*'in etkin bir siması olan İngiltere Başbakanı **Churchill** 13 Mayıs 1945 günü yapmış olduğu bir radyo konuşmasında; *"Avrupa kıtasında, uğurlarında harbe girilmiş iptidai ve şerefli prensiplerinin arkada bırakılmamasını veya zaferimizi takip eden aylar zarfında*

unutulmamasını, demokrat dünya hürriyeti ile kurtuluşun, bu kelimelere verdiğimiz manalardan başka suretle tefsir edilmemesini şimdiden sağlamak mecburiyetindeyiz..."[289] demiş ve uğrunda savaşılan değerleri bir kez daha ortaya koymuştu. **Churchill**'in bu konuşmasından altı gün sonra 19 Mayıs 1945 günü "**Milli Şef**" **İsmet İnönü, San Fransisco Konferansı**'ndan beri basında ve halk arasında yeni bir partinin kurulacağı yolundaki söylentilere bir açıklık getirmiş, çok partili yaşama geçileceği yolunda ilk ipucunu Gençlik ve Spor Bayramı'ndaki bu söylevinde vermişti.[290] "**Milli Şef**" **İsmet İnönü**'nün bu konuşması "*Tek Parti Yönetimi*" ne dayanan *otoriter* nitelikli siyasi rejimin artık sona ereceğinin önemli göstergelerinden biriydi. *Tek Parti Yönetimi*nin siyasi rejimin "*liberalleşmesi*" yönünde aldığı bu değişiklik kararında *Sovyet tehdidi* ve Amerikalı ve İngiliz devlet adamlarının "*totaliter kökenli rejimlere karşı*" beliren tepki ve siyasetleri, hiç kuşkusuz önemli rol oynamıştı.

B. Potsdam Konferansı'nda ve Sonrasında "Sovyet Tehdidi"

Türkiye'de çok partili yaşama geçme konusu önce San Fransisco'da Türk Heyeti'nce daha sonra "**Milli Şef**" **İsmet İnönü**'nün 19 Mayıs söylevinde dile getirilirken; "*Üç Büyükler*" **ABD, İngiltere** ve **SSCB** savaş sonu yapacakları işbirliğinin ayrıntılarını görüşmek üzere bu kez, 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Potsdam'da bir araya gelmişlerdi.[291] Bu arada 30 Nisan 1945 günü **Hitler** intihar etmiş, 7 Mayıs günü **Almanya** hiçbir koşul öne sürmeksizin teslim olmuştu. **ABD**'de ise **Roosevelt** ölmüş, yerine **Truman** geçmiş, **İngiltere**'de **Churchill** seçimleri kaybettiği için yerini yeni Başbakan **Clement Atlee**'e terk etmişti. **Türkiye**'nin demokratikleşmesi konusunda atacağı adımlar üzerine vermiş olduğu olumlu demeçler İngiliz ve Amerikalı devlet adamlarında olumlu bir etki bırakmış olmalıydı ki; **Türkiye** üzerindeki Sovyet isteklerine karşı oldukça anlayışlı bir tutum izleyen **İngiltere** ve **ABD**; **Potsdam Konferansı** sırasında; **Sovyetler Birliği**'nin Boğazlar sorununa yalnız **Türkiye** ile kendisini ilgilendiren iki yanlı bir konu olarak bakan görüşüne ve Boğazlarda askeri üsler istemesine karşı çıkmaya başlamışlardı. **Churchill,**[292] **Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'nde bazı makul değişiklikler yapılabileceğini ama **Türkiye**'den toprak ve Boğazlardan üs istemenin bu devleti açıkça tehdit etmek anlamına geleceğini ve bu konuda yapılan baskılara karşı olduğunu söylemişti.[293] **Truman**'a göre toprak istekleri **Türkiye** ve **Sovyetler Birliği**'ni ilgilendiriyordu. Ama Boğazlar sorunu **ABD**'yi ve tüm dünya ülkelerini ilgilendirmekteydi.[294] **Truman** Sovyetlerin toprak isteği dışında, Boğazlar konusunda **Churchill**'i desteklemekteydi. **Stalin** ise; **ABD** ve **İngiltere**'nin Sovyet istekleri karşısında takınmış oldukları soğuk tutuma karşı çıkmış, derin görüş ayrılıkları nedeniyle bir anlaşmaya varmanın zor olacağını ileri sürerek, sorunun ertelenmesini istemek zorunda kalmıştı. Ancak "*demokratikleşme*" kavramı bu konferansta da daha belirgin bir biçimde öne çıkarılmış, **İtalya**'nın 1943 yılından beri demokrasilerle işbirliği içinde olduğu göz önünde tutularak, barış hükümlerinin bu ülkeye mümkün olduğunca yumuşak uygulanmasına karar verilip, iktisadi kalkınması için yardım öngörülürken,[295] **İspanya**'nın savaş öncesi ve sonrasındaki tutumu ve *Mihver* ile yakın işbirliği göz önünde tutularak, "*Franco rejimi*" dünya kamuoyunda bir kez daha mahkum edilmektedir.[296]

İsmet İnönü

Potsdam Konferansı bu biçimde sona ermişti. **Sovyetler Birliği** Kırım'da bulduğu serbestliği Berlin'de bulamamıştı.[297] "*Üç Büyükler*" Dışişleri Bakanları 11 Eylül 1945 günü Londra'da toplanmış, fakat **Türkiye** bu toplantıda konu edilmemişti.[298] **ABD** ve **İngiltere**'den tam anlamıyla umduğu desteği bulamayan **Sovyetler Birliği** sorunu, Batılı demokrat devletlerle değil, **Türkiye** ile, baş başa, kendi bildiği yöntemlerle, çözmekten başka çaresi kalmadığını gördüğünden, Londra Dışişleri Toplantısı'nda konunun üzerine gitmemeyi uygun görmüştü.[299]

Potsdam Konferansı'nda alınan karar doğrultusunda, Boğazlar sorunu ile ilgili görüşlerini bildirmek için **ABD** 2 Kasım 1945 günü Ankara Büyükelçiliği kanalıyla **Türkiye**'ye bir nota verdi.[300] **ABD** bu notada *Boğazların uluslararası bir statüye tabi kılınmasından* vazgeçmişti.[301] **İngiltere** ise; 21 Kasım 1945 günü Boğazlar ile ilgili düşüncesini **Türkiye**'ye bildirmişti. **İngiltere** **Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'nin değiştirilmesinden yana olmakla birlikte, bunun iki ülke arasında bir konu olmadığını, ancak **Türkiye** ya da **Sovyetler Birliği** söz konusu değişiklik için uluslararası bir konferansın toplanmasını isterse, **İngiltere**'nin buna katılacağını belirtmişti.[302]

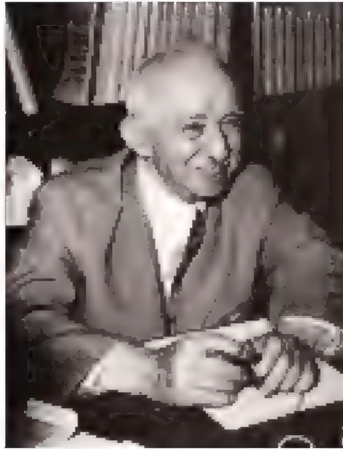
Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** 5 Aralık 1945 günü yapmış olduğu basın toplantısında, Türk Hükümeti'nin **ABD**'nin önerilerini temel alan bir uluslararası toplantıyı kabul ettiğini, **Montreux Boğazlar Sözleşmesi**'ni değiştirmek için toplanacak konferansta **ABD**'nin yer almasının bir istekten öte bir gereksinim olarak ele aldıklarını söylemişti.[303] **Türkiye**'nin isteği; **Sovyetler Birliği**'ne karşı **ABD**'nin desteğini kazanmaktı.

Türk Boğazları ile ilgili olarak, **Türkiye** ile **ABD** ve **İngiltere** arasında yazılı ve sözlü görüş alışverişleri sürerken, **Sovyetler Birliği** tüm bu gelişmeleri uzaktan izliyor ve bir yandan da baskısının dozunu artırıyordu. Sovyet basın ve radyosunda sürekli bir kampanya biçiminde daha önce başlamış olan bu baskı, yavaş yavaş çe-

şitli ülkelerde bulunan *"Ermeni Komiteleri"*nin **Türkiye**'den, toprak konusunda istekleri ve **ABD, Fransa, İngiltere** gibi demokrat ülkelerde ayrı birer propaganda merkezleri oluşturmasıyla güçlendirilmekteydi.[304]

Sovyetler Birliği'nin bu emperyalist istekleri **Türkiye**'de büyük tepkilere neden olmaktaydı. **"Milli Şef" İsmet İnönü**: *"...Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak öleceğiz..."*[305] demekte tüm öfke ve kararlılığını ortaya koymaktaydı. Bu durum aylarca sürdü. Türk basınında görülen sessizlik de[306] zamanla yok oldu.[307] Ve tartışmalı bir hava içinde iki ülkenin ilişkileri soğuyarak düşmanlığa dönüştü. **Sovyetler Birliği**'nin Doğu Anadolu'dan toprak ve Boğazlardan üs isteğini öğrenen Türk kamuoyu bundan fazlasıyla etkilendi. Ülkede Sovyet düşmanlığı ile sol düşmanlığı özdeşleşti. Bu ortam içinde solcu olarak tanınmış kişilere büyük tepki gösterildi. İstanbul Üniversitesi öğrencileri 4 Aralık 1945 günü yaptıkları bir gösteride, solcu olarak tanınan *"Tan"*, *"Yeni Dünya"* ve *"La Turquie"* gazeteleri ve sol yayınlar satan *"Berrak"* kitapevlerini basarak büyük zarar verdiler.[308]

Bu son olay Türk-Sovyet ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Sovyet Büyükelçisi **Vinogradov** gösterilerin **Sovyetler Birliği**'ne karşı düşmanca içerik taşıdığını ileri sürerek, **Türkiye**'ye bir protesto notası verdi.[309] 20 Aralık 1945 günü, bir Tiflis gazetesinde iki Gürcü Profesörün ortak bir mektubu yayınlandı. Bu mektupta; Giresun kentine dek tüm Karadeniz kıyı şeridinin **Gürcistan**'ın eski toprakları olduğunu ve geri verilmesini ileri sürüyorlardı. Bu mektup hemen Sovyet radyo ve basınında yer aldı.[310]

Türkiye Cumhuriyeti ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü

"Tek Parti Yönetimi" 1945 yılından 1950 yılına dek ağırlığını daha artırarak sürdürecek olan *"Sovyet Tehdidi"* ile tamamlamaktaydı.

X. Uluslararası Siyasi Ortamın İç Siyasi Yapıya Yansıması: Tek Parti Yönetiminin Sonu-Çok Partili Düzene Geçiş

A. Toplum ve Siyaset

Türkiye'nin savaşın sonlarına doğru Batı'ya daha çok yaklaşmak ve içine düştüğü yalnızlıktan kurtulmak amacıyla, Batılı demokrat devletlerin izledikleri siyasete uygun olarak, önce *Mihver*'le ilişkilerini kesip, sonra 23 Şubat 1945'te savaş açması ve **Birleşmiş Milletler Antlaşması**'nı imzalaması; Batılı demokrat devletler arasında yer alması için yetmemişti. Çünkü savaşın son amacını demokrasiyi dünyaya egemen kılmak olarak belirlemiş Batılı demokrat devletlerin **İtalya** ve **Almanya**'nın totaliter rejimlerini anımsatan, *"Tek Parti Yönetimi"* ile bir dayanışma içine girmeyecekleri açıkça ortadaydı. Bu savaşla birlikte, *"demokrasilerin"*, *"totalitarizme"* olan üstünlüğünün bu biçimde çıkması, *"Mihver"*le birlikte tek partili otoriter rejimlerin de ortadan kalkması, **Türkiye**'deki *Tek Parti Yönetimi*'nin de temellerini kökünden sarsmıştı.[311] Bu gerçeğin yanı sıra; savaş yıllarında alınan çeşitli toplumsal, siyasal ve ekonomik önlemler ve savaşın yarattığı sıkıntı, ağır vergilerin yükünün özellikle halkın yoksul kesimine bindirilmesi, özgürlüklerin alabildiğine kısıtlanmış olması ve benzeri nedenlerle, **CHP**'ye karşı ülke çapında oluşan tepki ve birikim de en az dış etkenler kadar *"Tek Parti Yönetimi"* ni derinden kaygılandıran en önemli sorundu. Şurası bir gerçektir ki, eğer **"Milli Şef" İsmet İnönü** çok partili düzene geçmek için gerekli girişimleri başlatmamış, buna geçit vermemiş olsaydı; **Türkiye** gerek uluslararası ilişkilerde ve gerekse iç siyasette bir bunalıma, belki de bir yıkıma sürüklenecekti.[312]

Faik Ahmet Barutçu anılarında **İsmet İnönü**'nün 1950 seçimleri sırasında yakın çevresine yaptığı şu açıklamayı aktarır: *"...baskıyla, zorla oluşturduğumuz otoriteyi ulusun isteğiyle kuracağız ya da bırakacağız...Ben iktidarı bırakmaya giden bir yolu tutmakla arkadaşlarıma karşı ve belki de tarihe karşı sorumlu durumda görülebilirim. Fakat başka türlü hareket, rejimi bir ayaklanmayla sona erdirmek olurdu...Diktatörlük, devrimle yıkılmaya mahkumdur..."*[313]

İşte, ülke içinde *"Tek Parti Yönetimi"*ne karşı oluşan genel hoşnutsuzlukla birlikte, uluslararası siyasi gelişmelerin koşutunda, Batılı demokrat devletlere güvenceler verilerek yaklaşılmış olması, **"Milli Şef" İsmet İnönü**'yü ister istemez otoriter nitelikli rejimiyle ilgili *"demokratikleşme"* yolunda adımlar atmaya zorlamıştı.[314]

B. Toprak Reformu Yasası ve CHP

Çok partili düzene geçmek için gerekli olan ilk ciddi muhalefet dışarıdan değil, **CHP**'nin kendi içinden çıkmıştı. Parti içi muhalefetin ortaya çıkışında *"Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocaklarının Kurulması"* ile ilgili yasanın **TBMM**'de onaylanması, iyi bir ortam yaratmıştı. **CHP** içinde *"Tek Parti Yönetimi"*nin ekonomik ve halktan kopuk siyasetinden hoşnut olmayanlar, uluslararası siyasi gelişmelerin ışığında bu ortamı gereği gibi değerlendireceklerdi. 14 Mayıs 1945 günü Yasa Tasarısı **TBMM**'de görüşülmeye başlar başlamaz, **CHP** Meclis Grubu ikiye ayrılmıştı. **CHP**'nin içinde, **toprak Reformu Yasası**'na ve **Köy Enstitülerine** karşı olan bir grubun varlığı, öteden beri bilinmekteydi. **Köy Enstitüleri** uygulamaya konulmak istenen toprak Reformu'nun

bir alt programı olarak düşünülmüş, ona teknik eleman desteği sağlayacak kuruluşlardı.[315] Bu nedenle, daha **Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Yasası TBMM**'de oylandığında **Adnan Menderes** ve bazı arkadaşları oylamaya katılmamışlardı. Katılanlar ise şiddetle karşı çıkmışlar, söz konusu yasayı eleştirmekten çekinmemişlerdi.[316] **Toprak Reformu Yasa Tasarısı**'na karşı olan bu milletvekilleri, tasarıya tümden karşı çıkmak yerine, onun ruhunu oluşturan iki maddeyi kaldırmak, hiç olmazsa yumuşatmaya çalışmaktaydılar. 17. maddeye saldıranların başında **Adnan Menderes,** 21. maddeyi hedef alanların başında ise **Refik Koraltan** bulunmaktaydı.[317]

Toprak Reformu Yasa Tasarısı görüşmeleri **Adnan Menderes** adında bir siyasetçiyi adeta sahne ışıkları önüne çıkarmaktaydı.[318] **Menderes,** gerçekten Yasa Tasarısı üzerinde en uzun konuşma yapan milletvekili unvanını kazanırken, özellikle hükümetin son anda tasarıda değişiklik yapmasını çok sert biçimde eleştirmekte, dünyadaki demokratik gelişmelere dikkat çekerek, son zamanlarda göz yumulan siyasi tartışmaların, tasarının Meclis'e gelmesiyle durduğunu, *"Tek Parti Yönetimi"* nin kınanacak bir durum aldığını söylüyordu.

Adnan Menderes

Adnan Menderes konuşmasının bir başka bölümünde yer alan *"Çiftçi Ocakları"* için de; *"Bu tasarı ile kurulmak istenen ocaklar geri bir zihniyete dayanmaktadır...Bunlar Nasyonal Sosyalist Sistemin Erihhof Kanunu'ndan hemen hemen aynen alınmış düşünce ve hükümlerdir."*[319] diyerek, Tasarıyı tüm dünyanın nefretle andığı, *"Tek Parti Yönetimi"*nin Batılı demokrat ülkelerin tepki ve eleştirilerinden dolayı, kendisini özenle soyutlamaya çalıştığı **Alman Nasyonal Sosyalizmi**'nden alınmakla suçluyordu. Tasarıya karşı muhalif milletvekillerinden **Refik Koraltan**: *"Kim ne derse desin bu tasarının ruhu, Ali'nin malını Veli'ye vermektir..."*[320] derken, Eskişehir milletvekili **Emin Sazak** da: *"Bu tasarı ile Türk ruhuna uymayan ocaklar kuruluyor..."*[321] diyerek, hükümete karşı tavrını açıkça ortaya koymuş bulunuyorlardı.

Tasarı ile ilgili Meclis görüşmelerinin başlamasından beş gün sonra **"Milli Şef" İsmet İnönü**'nün 19 Mayıs söylevi, muhalif milletvekillerini daha da cesaretlendirdi ve eleştirilerinin dozunu artırmada önemli bir etken oldu.[322] **İnönü**'nün de istediği buydu.

Toprak reformu ile ilgili görüşmeler daha bitmeden, hükümet, 1945 yılı Bütçe Yasa Tasarısı'nı da **TBMM**'ye sunmuş bulunuyordu.[323] Toprak Reformu Yasası'na karşı olan **CHP**'li muhalif milletvekilleri, bu kez Bütçe Yasası'nı sert bir biçimde eleştirmeye başladılar. Eleştiriler her şeyden önce şu noktalarda toplanıyordu; Bütçe açığı dolayısıyla artan devlet borçları, ölçüsüz emisyon, hayat pahalılığı, dar gelirlilerin ve özellikle memurların acı durumu, vurgunculuk, karaborsa, vergi sisteminin verimsizliği ve adaletsizliği...[324] Eleştiriler, özellikle Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** tarafından sert bir biçimde yanıtlandı. 77 milletvekilinin katılmadığı toplantıda Bütçe Yasası için yapılan oylamada 368 kabul oyuna karşılık 5 red oyu çıkmıştı. Red oyu verenler; **Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Celal Bayar** ve **Emin Sazak**'tı. Bütçe oylamasından sonra, Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** Bütçeye ret oyu verenlere karşı son derece sert bir konuşma daha yapmış ve ardından Hükümet için güven oylamasına geçilmişti. Bu kez de 84 milletvekilinin bulunmadığı toplantıda, 359 güvenoyuna karşı yedi güvensizlik oyu verilmişti. Bütçe yasasına red oyu verenlere **Hikmet Bayur,** en ilginci **Recep Peker** de eklenmişti.[325] Böylece 1945 yılı Mayıs ayında **San Fransisco Birleşmiş Milletler Konferansı** sürerken, **"Milli Şef"**'in 19 Mayıs söylevinin ışığı altında, **CHP**'de muhalefet belirli bir anlam kazanmaktaydı.

C. "Dörtlü Takrir"

Uluslararası siyasi gelişmelerin ülkenin iç siyasetine yansımasıyla oluşmuş olan ortamı değerlendiren **CHP**'nin muhalif milletvekilleri, bu ortamın kendilerine verdiği güçle, önce partide bir dizi liberal önlemlerin alınmasını ileri sürecekler, daha sonra da öne sürmüş oldukları ve olmasını istedikleri gelişmelerin içinde yerlerini alacaklardı. İşte *"Tek Parti Yönetimi"* karşısında kendi konumlarını belirleyecek olan ilk önemli gelişme, Türk siyasi tarihine *"Dörtlü Takrir"* diye geçmiş olayla başlamıştı. **CHP** içinde muhalefeti temsil eden dört lider 7 Haziran 1945 günü **CHP** Meclis Grubu Başkanlığı'na dört imzalı bir önerge verdiler.[326] *"Dörtlü Takrir"*'i veren milletvekilleri, bu önergelerinde açıkça, **Türkiye**'de çok partili bir düzene geçilmesini istemekteydiler. Fakat bunu açıkça söyleyememişler, sanki **CHP** içinde bunu gerçekleştirilecekmiş gibi davranmışlardı.[327] *"Dörtlü Takrir"*'i veren milletvekillerine önderlik eden **Celal Bayar**'dı, ama *"takrir"* verme düşüncesi ilk olarak **Fuat Köprülü** ve **Adnan Menderes**'ten gelmiş, **Celal Bayar**'ın onayı alınmış, O da **Refik Koraltan**'ın katılmasını sağlamıştı.[328]

"Takrir" **CHP**'nin üst yönetiminde tepkiyle karşılanmıştı. *"Takrirciler"* Parti'de bu tarzda bir yenilik istemekten daha çok, Parti'den ayrılmakla suçlandı. İleri sürdükleri istekleri ise, bu düşüncenin bir gerekçesi olarak görülüyordu.[329] **CHP**'nin parti disiplininden olan bazı yöneticileri *"Takrir"*cilerin parti içinde ayrılıkçılık yapmalarından ötürü susturulmalarından yanaydılar. Tüm bu görüşlere karşın **İsmet İnönü CHP** Genel Kurulu'nda *"Takrir"*ci dört milletvekilini yönlendirir bir biçimde: *"Bunu Parti içinde yapmasınlar. Çıksınlar karşımıza geçsinler teşkilatlarını kursunlar ve ayrı parti olarak mücadeleye girsinler"*[330] derken **CHP** Grubu'nda görüşülecek *"Takrir"*'e karşı alınacak karara da ışık tutuyordu. **"Milli Şef" İsmet İnönü**'nün 19 Mayıs konuşmasında

demokrasi yolunda ilerleneceğini belirtmiş olmasına karşın, **CHP** Grubu *"Takrir"*'i yalnızca imza atan dört milletvekilinin muhalefeti ve geri kalanların oybirliği ile geri çevirdi.[331]

D. Muhalif Partilerin Kuruluşu

Uluslararası siyasal koşulların değişmesiyle *"Tek Parti Yönetimi"* gerek **TBMM**'de gerek basın üzerinde baskıcı bir yöntem yerine daha hoşgörülü bir tutum içine girmesi bir taraftan **Türkiye**'nin işçi ve aydınlarına yardımcı olurken, aynı zamanda Hükümet'in karşılamaya hazır olmadığı yeni beklentiler yaratıyordu. İşçi kesiminin öncüleri daha yüksek ücret ve *"grev hakkı"* isterken, işverenler ise; verilen ödünlere karşı çıkıyorlardı. Öte yandan kırsal kesimde büyük toprak sahipleri yasa gereği toprak dağıtımına karşı çıkarken başta üniversiteliler olmak üzere, aydınlar daha çok siyasi ve kültürel serbestlik istiyorlardı. Bürokratlar ise; ayrıcalıklı durumlarını kısıtlayacak her türlü önleme ve oluşuma muhalefet ediyorlardı.[332] Son olarak, **"Milli Şef" İsmet İnönü**'nün 19 Mayıs söylevi, 18 Temmuz 1945 günü **Milli Kalkınma Partisi** adıyla yenli bir partinin kurulmasına yol açmıştı. **MKP,** Cumhuriyet tarihinde **TCF** ve **SCF**'dan sonra kurulan üçüncü muhalefet partisiydi.[333] *"Tek Parti Yönetimi"*'ne karşı ortaya çıkan bu muhalefet ortamında **Nuri Demirağ, MKP**'yi kurmak için 7 Temmuz 1945 günü İçişleri Bakanlığı'na başvurmuş,[334] **Hüseyin Avni Ulaş** ve **Cevat Rıfat Atilhan** gibi eski muhaliflerin bulunduğu Parti'nin kuruluşuna 18 Temmuz 1945'te izin verilmişti.

Yeni partinin kuruluşu beklenen etkiyi yapmadığı gibi, adeta yok sayılmaktaydı. Bunun en önemli nedeni; **MKP**'nin programından kaynaklanmaktaydı. **MKP** ekonomik liberalizm potası içinde gelenekçi, İslamcı, ulusçu bir karışım olan bir programı savunmaktaydı.[335] **MKP** savunduğu görüşler ile, hem **CHP**'nin, hem de kurulmakta olan savaş sonrası dünya düzeninin temel ilkelerine ters düşmekteydi. Kurulan yeni partinin iç ve dış güçler karşısında uyumlu bir muhalefet sergileyemeyeceği ortadaydı. Şu halde değişen iç ve dış koşullara uygun yeni bir muhalif partinin yaratılması gerekiyordu.[336]

Celal Bayar, Türkiye Cumhuriyeti üçüncü Cumhurbaşkanı

Tüm bu iç ve dış siyasi gelişmelerin atmosferi içinde, *"Dörtlü Takrir"*ciler muhalefetlerinin dozunu iyice artırmışlardı. **Adnan Menderes** ve **Fuat Köprülü** sosyalist bir çift olan **Serteller**'in yönetmiş olduğu *"Tan"* ve **Ahmet Emin Yalman**'ın *"Vatan"* gazetelerinde Hükümeti eleştiren makaleler yazmaya başlamışlardı. Bu durum **CHP**'de sert tepkilere neden olmuş, **Adnan Menderes** ve **Fuat Köprülü** 21 Eylül 1945'te partiden ihraç edildiler. Bu cezayı parti tüzüğünü çiğnemek olarak değerlendiren ve Parti yönetimini eleştiren **Refik Koraltan** da ihraç edildi. **Celal Bayar** ise; bu olaylara tepkisini **CHP**'den ve milletvekilliğinden istifa ederek gösterdi.[337] Bunun ardından **Celal Bayar**'ın yeni bir parti kuracağı söylentileri dolaşmaya başladı. Bu ise **CHP** yöneticilerince iyi bir davranış olarak karşılanmaktaydı.[338]

4 Aralık günü Çankaya köşküne yemeğe davet edilen **Celal Bayar** Cumhurbaşkanı **İsmet İnönü**'ye kurulacak partinin ilkeleri konusunda bilgi vermiş, son izni böylelikle almıştı.[339]

Sonunda 7 Ocak 1946 günü, **CHP** eski milletvekillerinin önderliğinde **"Demokrat Parti"** adıyla yeni bir siyasi parti daha kuruldu.[340]

DP'nin kuruluşu, **CHP** yanlısı basın organlarınca sevinçle karşılanmakta[341] ve istenilen nitelikte bir partinin kurulmasından duyulan *"ferahlık"* dile getirilmekteydi.[342] Ne var ki, **Türkiye**'deki bu havaya bakan 28 Kasım 1945 günlü *"New York Times"* gazetesi yeni kurulan partinin *"Majestelerinin sadık muhalefeti"* gibi düşünüldüğünü ileri sürmüştü. Bu durum, **Türkiye**'de **DP**'nin bir *"muvazaa"* partisi olduğu iddialarının ortaya atılmasına yol açmıştı.[343]

XI. 1946 ve 1950 Seçimleri İsmet İnönü Dönemi'nin Sonu Yeni Bir Dönemin Başlangıcı

A. CHP'nin Demokratikleşmesi "Değişmez Genel Başkan"lık ve "Milli Şef"liğin Kaldırılması

ABD'nin demokratikleşme konusunda etkisi hem iktidar hem de muhalefet üzerinde açıkça görülmekteydi. Bunda, savaşın sonunda **ABD**'nin yıldızının parlaması önemli rol oynamıştı. **ABD** Başkanı **Truman** 6 Mart 1946 günü New York'ta vermiş olduğu bir söylevinde vurguladığı gibi sık sık totaliter rejimleri kınıyor, *"demokrasiye ve kişi hak ve özgürlüklerine"* olan bağlılığını dile getiriyor,

"Birleşmiş Milletler Anayasası'na ve ilkelerinin dünyada uygulanmasını sağlamak için elinden gelen gayreti" göstereceğini açıklıyordu[344] Bu gerçek karşısında **"Milli Şef" İsmet İnönü İngiltere** ve **ABD**'nin **Türkiye**'ye karşı bir tutum içine girmelerinin ve ülkeye yönelmiş bulunan *"Sovyet Tehdidi"*'ni anlayışla karşılamalarının nedenleri arasında ülkenin yönetiminde egemen olan *antidemokratik* yapının da olduğunu anlamış bulunuyordu. **Sovyetler Birliği**'nin bu baskısından kurtulmanın ve bu tehdide karşı koyabilmenin tek yolu **ABD** ve **İngiltere**'nin desteğini almaktı. Bu desteğin kazanılması ise *"Savaş Sonrası Dünya Düzeni"*'nin gereği olan bir demokratik rejimin ülkede uygulamaya konmasına bağlıydı. Basında bu gerçek açıkça dile getirilmekteydi.[345] Fakat **İsmet İnönü**'nün ve **CHP**'nin gazeteci yazarlarının *"Tek Parti Yönetimi"*'ni

aklarken, açıklamakta en çok güçlük çektikleri iç ve dış çevrelerde tepki ve eleştirilere neden olmuş, tüm kudretiyle hala ayakta duran *"Milli Şef"* lik ve **CHP**'nin *"Değişmez Genel Başkan"*lık kurumlarıydı. **Adnan Menderes** *"Tek Parti Yönetimi"*nin oluşturduğu birliği *"kışla birliğine"*ne benzetecekti.[346]

Bu benzetmede gerçek payı yok değildi. **CHP**'de demokratikleşme bile, **İsmet İnönü**'nün etkisi ve sıkı denetimi altında yapılmaktaydı. Bununla birlikte olağanüstü toplanılması düşünülen kurultayda bazı köklü değişikliklere gidileceği biliniyordu.[347]

10 Mayıs 1946 günü toplanan *"Olağanüstü Kurultay"*ın[348] ilk açılış konuşmasını Başbakan **Şükrü Saraçoğlu** yapmış, sonra sözü alan **İsmet İnönü,** devlet başkanının seçimi kazanan siyasi partiden olmasının doğal bulunduğunu belirtikten sonra **Milli Şeflik'ten** vazgeçtiğini bildirdi.[349] Gerçekten de **CHP**'nin 13-14 Kasım 1947 günlerinde toplanan Yedinci Kurultayı'nda Parti Genel Başkanı'nın seçimle işbaşına gelmesi, Genel Başkan'ın Cumhurbaşkanı olması durumunda Parti'nin yönetiminin Genel Başkan Vekili'ne bırakılması bir tüzük değişikliği ile kabul edildi. Bu Kurultay'da ayrıca valilerin parti il başkanı olması gibi anti-demokratik uygulamalara son verildi.[350] Bunun anlamı; ülkenin, bundan böyle **"parti-devleti"** anlayışı ile özdeşleşmiş bir **"Milli Şef"** yönetiminden kurtulmasıydı.

1946 Seçimleri sırasında bir seçim sandığı ve oy kullanan vatandaşlar

B. Demokratikleşme Sürecinde CHP'nin Diğer Önemli Ödünleri

Dış koşulların değişmesiyle birlikte, demokratikleşme konusunda San Fransisco'dan başlayarak Hükümet'in attığı adımlar **İsmet İnönü**'nün 19 Mayıs konuşmasında somutlaşmış, 1 Kasım **TBMM**'nin açılış konuşmasıyla iyice açıklık kazanmıştı. **İnönü** bu konuşmasında; demokrasinin gelişmesine engel görülen bazı yasalarda değişikliğe gidilebileceğini belirttikten sonra, 1947 yazında yapılması gereken seçimlerin tek dereceli yapılmasını ve aradaki zamanın anti-demokratik yasaların kaldırılması için bir hazırlık dönemi olmasını istediklerini açıklamıştı.[351] **CHP**'nin **Olağanüstü Kurultayı**'nda aldığı kararlar gereğince **Seçim Kanunu Tasarısı**'nı 5 Haziran 1945 günü Meclis'ten geçirdi.[352] Yeni kabul edilen bu yasayla **Seçim Kanunu** ile **Türkiye**'de **I. Meşrutiyet**'ten beri uygulanan ve çoğunluk temeline dayanan iki dereceli seçim sistemi[353] yerini tek dereceli seçim sistemine bırakırken, seçmenlerin adaylarını aracısız seçebilmelerini, adayların da istedikleri partiden ya da bağımsız olarak aday olabilmelerine olanak sağlaması gibi, demokratik özellikler içerirken, seçim sonuçlarının değerlendirilmesinin *"açık-oy gizli-tasnif"* yöntemiyle yapılacak olması; **CHP**'nin hala anti-demokratik zihniyetten kendisini bir türlü kurtaramamış olmasının bir göstergesiydi.[354]

Tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmesinin ardından, **TBMM**'nin aynı günlü bileşiminde, muhalefetin en çok eleştirmiş olduğu **Cemiyetler Kanunu**'nda sınıf temeline dayanan parti kurmaya olanak sağlayacak biçimde değişiklik yapıldı.[355] **Cemiyetler Kanunun**'daki değişiklik sendikaların kurulmasına da ön ayak olmaktaydı.[356]

Ülkenin siyasi yapısı böylece demokratikleştirilirken, **Üniversiteler Kanunu Tasarısı** 10 Haziran 1946 günü **TBMM**'de görüşülmeye başlamış, **Üniversiteler Kanunu** değiştirilmiş ve bu yasanın düzenlediği kurum da demokratikleştirilmiştir.[357]

Bunun ardından 13 Haziran 1946 günü, 25 Temmuz 1931 günlü 1881 sayılı **Matbuat Kanunu**'nun 50. maddesi **TBMM**'de değiştirilerek gazete ve dergilerin ancak mahkeme kararı ile kapatılabileceği kabul edildi.[358]

Yasalarda bulunan anti-demokratik hükümler teker teker ayıklanırken, sıkıyönetime de son verildi.[359] **İkinci Dünya Savaşı** nedeniyle ilan edilmiş olan sıkıyönetimin kaldırılması için 22 Aralık 1947 tarihine dek bekletilmiş olması, üzerinde önemle durulması gereken bir başka konudur. **Adnan Menderes**'in 21 Mart 1947 günü dediği gibi; *"...Vatandaş, polis tarafından hiç sebep göstermeye hacet kalmaksızın günlerce nezaret altına alınabilirse...böyle bir memlekette vatandaş hak ve hürriyetleri asla sağlama bağlanmış sayılamazdı..."*[360] ve demokrasiden şu ya da bu özgürlükten söz etmenin bir anlamı yoktu. Bu gerçek karşısında 4 Temmuz 1934 günlü ve 2559 sayılı **Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu**'nun ilgili maddesi 20 Şubat 1948 günlü 5188 sayılı yasa ile kaldırıldı.[361] Böylece demokrasi yolunda ağır ama kararlı bir adım daha atılmıştı.

C. 1946 Seçimleri

5 Haziran 1946 günlü ve 4918 sayılı yasayla **Türkiye**'de ilk kez 21 Temmuz 1946'da yapılan tek dereceli ve çok partili milletvekili seçimleri, taşıdığı olumsuz özelliklerinden ötürü *"Türk demokrasi tarihine" "Kırk altı Seçimleri"* olarak geçmiştir. Çünkü, çok partili düzene geçerken, 1946 yılının özel bir yeri vardır. Bu dönemde, her türlü özveriyi göze alarak ve her türlü baskıya göğüs gererek demokrasiyi getirmek için **CHP**'ye karşı mücadele veren **DP**'lilere *"Kırk altı Demokratları"* bu savaşım ve enerjiye de *"Kırk altı Ruhu"* adı verilmiştir.[362] Kuruluşundan hemen sonra ilk üç ayda halkın sevgisini kazanan ve kuruluşunu hızlandıran **DP, CHP** iktidarını korkutmuş, seçimlerin öne alma isteğini kamçılamıştı.

CHP iktidarına bu fırsatı, **DP** Genel Başkanı **Celal Bayar**'ın çarpıtılarak yayınlanmış bir demeci vermişti.[363] Bu demecin hemen ardından 25 Nisan 1946 günü, **CHP** Grubu'nda alınan bir kararla Belediye Seçimlerinin 1946 Eylül ayından aynı yılın Mayıs ayına alınması kararlaştırıldı.[364] Aynı amaçla hazırlanan bir yasa tasarısı dört gün sonra da **TBMM**'de kabul edildi.[365] Belediye seçimlerinin öne alınması genel seçimlerin de öne alınacağının bir göstergesiydi.[366]

Seçimlerin önceden belirlenen süreleri içinde yapılmayacağının ortaya çıkmasından sonra, **DP**'nin seçimlere katılmayacağının kuşkularının artması üzerine, **CHP** ve iktidarının göstermiş olduğu tepki ve takınmış olduğu tutum, **Türkiye**'de çok partili düzene geçişin ne denli dış etkenlere bağlı olduğunu da ortaya koymaktaydı. **İsmet İnönü,** muhalefetin seçime katılmamasının ülkeyi yabancı devletler karşısında güç durumda bırakacağını açıkça belirtme gereğini duymaktaydı.[367] Ne var ki, **İsmet İnönü**'nün ne bu konuşması ne de, **CHP**'nin 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Kurultayı'nda bir ölçüde muhalefeti tehdide varan konuşması,[368] **DP**'nin Belediye Seçimleri'ne katılmasını sağlayamadı. Seçimler muhalefet olmaksızın yapıldı. **Seçim Kanunu**'nun kabul edilmesinden sonra **TBMM**'nin 10 Haziran 1946 günlü oturumunda Genel Seçimlerin 21 Temmuz 1946 günü yapılması kabul edildi.[369] Şimdi asıl sorun **DP**'nin Belediye Seçimlerinde olduğu gibi erkene alınan Genel Seçimleri de boykot edip etmeyeceği idi.[370] Bu konuda, **CHP**'nin baskı ve saldırıları öylesine çok yönlü bir yoğunluk kazanmıştı ki, **Adnan Menderes,** bu saldırılara karşı **CHP**'nin başında bulunanların iktidarı elinde tutabilmek için muhalefeti; *"Moskova radyosu ile parola birliği yapmak, memleketi ecnebi devletlere karşı kötülemek"* le suçladığını açıklamak zorunda kalmıştı.[371]

Seçim kütükleri ve oy sandıkları

21 Temmuz 1946 günü çok partili yaşamın ilk genel seçimleri, seçim öncesinin atmosferi aksine genelde olaysız geçti.[372] Ama çok geçmeden sonuçların alınmaya başlaması, bazı yerlerde seçim sonuçlarının bir türlü açıklanmaması bu sessizliğin bozulmasına yol açtı. Seçimlerin özellikle illerde, **CHP**'li devlet görevlilerinin büyük baskısı altında yapıldığı ortaya çıktı.[373] Daha sonra **DP** seçimin iptal edilmesini isteyecek, partinin milletvekili seçilen üyelerinin toptan istifa edecekleri söylentileri etrafa yayılacaktı.[374] Bu seçimlerde **DP** 465 sandalye için 273 adaydan 66 milletvekilliği, **CHP** ise 365 sandalye kazanmıştı.[375] Ama şikayetlerin çokluğu, seçimlere hile karıştırıldığı yolundaki görüşleri pekiştirirken[376] seçim sonuçlarına yapılan itirazları incelemek yoluna gitmeyen iktidara karşı duyulan güvensizlik yanında, seçim sonuçları üzerine kuşku yaratacak yayınların İstanbul sıkıyönetimince yasaklanması, iktidarın seçimleri yenilemek yerine örtbas etmek yoluna gittiği biçiminde yorumların ortaya çıkmasına neden oldu.[377] Bu yasaklama, ilk olarak aynı gün **Celal Bayar**'ın seçimler üzerindeki görüşlerini aktaran *"Yeni Sabah"* ve *"Gerçek"* gazetelerinin kapanması ile kendini gösterdi. İşin ilginç yanı aynı haberi sütunlarında yayınlayan iktidar yanlısı *"Tanin"* gazetesinin bu uygulamanın dışında tutulmasıydı.[378] Tüm bu gelişmeler ve iktidarın uygulamaları seçimlere hile karıştırıldığının bir göstergesiydi. Ancak **İsmet İnönü** bu gerçeği üç yıl sonra kabul edecek ve şöyle diyecekti: "*...Demokratik rejime girmeye karar verdiğimiz zaman bazı zekalar ehemmiyetli ölçüde bu seçim mekanizmasına ne ölçüde hile karışabilir bunu keşfetmeye gayret sarf etmişlerdi... bu marifetlerin CHP'ye darbe vurduğu gibi bütün ülkeyi de lekelemiştir...*"[379]

D. Recep Peker Hükümeti ve 12 Temmuz Beyannamesi

A. Yeni Hükümet ve "Savaş Sonrası Dünya Düzeni"ne Uygun Yeni Ekonomik Anlayış

TBMM'nin sekizinci döneminin ilk toplantısı 5 Ağustos 1946 günü açıldığında, seçimlerin üzerine düşen gölge nedeniyle, yeni Meclis'in *"meşruluğu"*nun tartışılıyor olması, tüm üyelerin üzerinde gergin bir havanın doğmasına yol açmıştı.[380] Meclis'te çoğunluğu elinde tutan **CHP,** kendi adayına verdiği oylar ile **Kazım Karabekir, Mareşal Fevzi Çakmak** ve **Yusuf Kemal Tengirşenk** karşısında Meclis Başkanlığı'nı kazanırken, **İsmet İnönü** de yeniden Cumhurbaşkanı seçilmişti. Bunun ardından **İnönü Recep Peker**'i hükümeti kurmakla görevlendirdi.[381]

Recep Peker gibi, *"tek partili rejim"* ve *"Milli Şeflik"* kurumunun güçlü savunucusu, uzlaşmaya karşı ve şiddet kullanmaya eğilimli birinin[382] böyle önemli bir dönemde başbakanlığa getirilmesi anlamlıydı.[383]

Recep Peker Hükümeti'nin Meclis'te programının okunmasından kısa bir süre sonra, ekonomik ve siyasi alanlarda bunları uygulamaya koyması yeni huzursuzluklar yaratmaktaydı. **CHP** içinde **Peker Hükümeti**'nin sonunu hazırlayan en önemli olaylardan biri de "*7 Eylül Kararları*" olarak bilinen ekonomik önlemlerdi.[384] Bu kararlarla, **TL**'nin **ABD Doları** karşısında değeri %53.6 oranında düşürülmüş, 1.30 TL'den 2.80 TL'ye indirilmişti. Böylesine büyük oranda devalüasyon yapmaktan amaç, dönemin uluslararası koşullarına ve yeni ekonomik siyasetine uyum sağlamaktı.[385] Bir bakıma Hükümet, ithalatı sınırlı tutarak, yurtdışına satılmakta olan ürünlerin dolar cinsinden fiyatlarını düşürerek ihracatı artırmayı hedeflemişti. Ama beklenen gerçekleşmedi. İthalat serbest bırakılmış, savaş boyunca biriktirilmiş

dövizler ithalat ve ihracat kalemlerinin denkliğine bakılmaksızın ithalata harcanmıştı.[386]

1947 yılının Şubat ve Mart ayları **Recep Peker Hükümeti**'nin *"Savaş Sonrası Dünya Düzeni"*nin ekonomik siyaseti olan *"Liberal Batı Kapitalizmi"*ne bağlanma sürecinin önemli günleriydi. **Uluslararası Para Fonu (I.M.F)** ve **Dünya Bankası (I.B.R.D.)**'na giriş, bu aylarda gerçekleşmişti.[387]

Ne var ki, **Peker Hükümeti**'nin uyguladığı ekonomik siyasetinin sonuçları yavaş yavaş alınmaya başlamış, ilk günlerden başlayarak, hem toplum yapısı üzerindeki olumsuz etkisi, hem de ülke ekonomisi açısından bir hata olduğu görülmüştü.[388] **DP** Hükümetin'in bu ekonomik uygulamalarını şiddetle Türk eleştirmekteydi. **DP**'ye göre dünya piyasalarında Türk ihraç ürünlerinin fiyatlarının düşürülmesi büyük bir hataydı.[389] Gerçekten paranın değerinin düşürülmesinden sonra, ihracatın artmasıyla iç piyasada bir daralma görülmüş, bunun sonucunda ithal ürünleri %50 yükselmişti.[390] 7 Eylül Kararları'nın başarısızlıkla sonuçlanması, ülkede yeni zenginler türetirken, yaşam koşullarının ağırlaşması ise, fakir kitleleri **DP** saflarına doğru yönelmelerini sağlamıştı.[391]

Celal Bayar, Recep Peker ve İsmet İnönü

B. Çok Partili Düzenin Yerleşmesinde Önemli Bir Gelişme 12 Temmuz Beyannamesi ve Peker Hükümeti'nin Sonu

"Muvazaa" iddiaları arasında kurulan **DP, Peker Hükümeti**'nin yanlış ekonomik uygulamaları ve*" Tek Parti Yönetimi"*ne karşı yıllardan beri kitlelerde oluşan ve biriken kin ve hoşnutsuzlukları kendi yararına kullanma becerisini gösterince, iktidarı bırakmak istemeyen **CHP** ile arası açılmaya başlamıştı. **DP**'nin kendisinden beklenilen *"ruhsatlı"* ve *"güdümlü"* muhalefet partisi olmaktan uzaklaşması üzerine, iktidar baskı uygulamaya başlamış, 1947 yılında yapılması gereken seçimler erkene alınarak 1946 yılında yapılması sağlanmıştı.

DP'nin başarısı böylece engellendikten sonra, muhalefete karşı sertlik yanlısı olan ve *"Tek Parti Dönemi"*nde totaliter rejimlere sempatisi olduğu bilinen **Recep Peker**'e hükümet kurma görevinin verilmesi, muhalefete karşı alınmış önlemlerin bir uzantısı olarak algılanmasına neden olmuştu. **DP**; İktidar yolunun önündeki engelleri kaldırmak için daha fazla özgürlük isterken, **DP**'nin gelişmesinden ürken **CHP** eldeki hak ve özgürlükleri bile fazla bularak sınırlamaya başlamıştı.[392] **Recep Peker** Hükümeti'nin *"7 Eylül Kararları"*ndan sonra **TBMM'ye** sunduğu yeni **Matbuat Kanunu Tasarısı** iktidar-muhalefet anlaşmazlığına yeni bir boyut daha eklemişti.[393] Tasarıda yer alan yeni hükümlere göre, gazete ve dergi sahibi olanların *"sui şöhret"* özelliği taşımayacağı belirtildiği gibi, bir gazete çıkarabilmek için bu yasal özellikten başka, beyanname verme yükümlülüğü getirilmekteydi. Beyanname vermemiş gazeteler hakkında en büyük mülki amire gazete kapatma yetkisi tanınıyordu. Tasarıda ayrıca resmi şahsiyetlerin şeref ve haysiyeti hakkında *"suizanı"* davet edecek yazı yazanlara beş yıla kadar ağır hapis cezası getiriliyordu. Tasarı aynı gün **CHP** üyelerinin oyları ile kabul edilmişti.[394] **Adnan Menderes** *"... millet ve devlet menfaatlerine hadim olma gibi tabirlerle hükümete muhalefet etmekte olan gazeteler dize getirilmek istenmektedir..."*[395] diyerek, tasarıyı hazırlayan Hükümeti sert bir biçimde eleştirirken, **CHP** milletvekili **Adnan Adıvar** bile; *"...Görüyoruz ki yirmi iki yıldır demokrasi alanında hala yerimizde sayıyoruz..."*[396] demekten kendini alamamıştı.

Recep Peker Hükümeti, muhalefet ile ilgili duygularını basınla ilgili yeni anti-demokratik düzenlemelerle bu biçimde dile getirirken, böyle bir ortamda toplanan **DP**'nin 7 Ocak 1947 tarihli Birinci Kurultayı'nda *"hürriyet"* ve *"demokrasi"* isteklerini gösteren *"Ana Davalar Raporu"* kabul edilmişti. Çok partili düzene geçişte önemli bir yeri bulunan bu raporda; Anayasa'ya aykırı anti-demokratik yasa hükümlerinin kaldırılması, yargı bağımsızlığı ve güvenliğine dayanan yeni bir demokratik seçim yasasının hazırlanması, parti başkanlığı ile cumhurbaşkanlığının birbirinden ayrılması, Hükümet'in ve idare amirlerinin tarafsızlığının sağlanması üzerinde duruluyor, bu isteklerin yerine getirilmemesi durumunda *"sine-i millet"*e dönüleceği, demokrasi kavgasının milletin bağrında sürdürüleceği belirtiliyordu.[397] Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir siyasi parti **CHP**'yi egemenliğin gerçek sahibi olan ulusa şikayet etme cesaretini göstermekteydi.

DP'nin Kurultayı'ndan sonra, ülkede demokratikleşme hareketi duraksamış, **CHP** ile **DP** arasında beliren siyasi gerginlik ise, son noktaya ulaşmıştı.[398] İstanbul ara seçimlerine girmemek konusunda görüşmek üzere **DP** İzmir'de bir toplantı yapmayı kararlaştırmıştı. Toplantı 1947 Nisanı'nın ilk haftasında yapılacaktı. Toplantıdan birkaç gün önce **Adnan Menderes** Kütahya'da Hükümet'e karşı hücuma geçmiş, Başbakanı da muhalefete karşı *"gizli niyetler"* beslemekle suçlamıştı.[399] Başbakan **Recep Peker** ise, 1 Nisan 1947 günü İzmir Halkevi'nde yaptığı bir konuşmada, gerek basına ve gerek seçime katılmak istemeyen **DP**'ye; *"...İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun halen mer'i olduğunu..."*[400] hatırlatmış, iktidar ile muhalefet arasındaki iplerin kopmasına neden olmuştu.

DP'nin İzmir'de yapılan toplantısında seçimlere katılmama kararı alınmış ertesi günü yayınlanan bildiride; *"...Seçim emniyeti kanunla sağlanmadıkça ve idare mekanizmasının tarafsızlığına imkan tanımayan zihniyet değişmedik-*

çe seçime girmeyi Türk demokrasisine karşı ağır bir suç sayıyoruz"[401] denilmişti. Bu karar üzerine, 6 Nisan 1947'de İstanbul'da yapılan ara seçimlere **DP** katılmamış, oy kullanma oranının düşük olması, **Türkiye**'nin dış itibarını oldukça sarsmış[402] 12 Nisan 1947 günü, **Türkiye**'nin durumunu incelemek üzere, Senatör **Berkley**'in başında olduğu bir **ABD** heyeti Ankara'ya gelmişti.[403] Bununla birlikte, iktidarın muhalefet üzerindeki baskısında gözle görülür bir azalma olmadığı gibi, **Adnan Menderes** İzmir'deki bir söylevinden dolayı kovuşturmaya uğramış, dokunulmazlığının kaldırılması istenmiş, bu söylevi yayınlayan gazeteler de kapatılmıştı.[404]

Çok partili düzenin belkemiği olan iki parti **CHP** ve **DP** arasında geçen bu son olaylar, **Bayar-Peker, Peker-Köprülü** çekişmeleri,[405] hem rejim için tehlikeli olmaya başlaması, hem de bu çekişme iki partinin tabanına yansıyarak daha ürkütücü boyutlara ulaşması üzerine, iki parti arasında ilk arabuluculuk girişimi, önde gelen işadamlarından **Vehbi Koç** ve **Üzeyir Avunduk**'tan gelmesine karşılık, bir sonuç elde edilememişti. Bir diğer girişim de eski Meclis-i Mebusan Başkanı **Halil Menteş**'ten gelmişti. **Menteş**'in yayınlanan açık mektubunda bu siyasi gerginliğe son vermesi için Cumhurbaşkanı **İsmet İnönü'yü** göreve davet etmişti.[406]

İnönü Askerleri selamlarken

Bu gelişmelerin ışığı altında Cumhurbaşkanı **İsmet İnönü,** Haziran ayının ilk haftasından başlayarak, Hükümet ve **DP** liderleri ile yapmış olduğu görüşmeler sonunda, bu görüşmelerin içeriği niteliğinde bir beyannameyi 11 Temmuz akşamı radyodan okumuş; Beyanname basında bir gün sonra yayınlandığı için, demokrasi tarihimize **12 Temmuz Beyannamesi** olarak geçmişti. Bu beyannamede Cumhurbaşkanı **İnönü,** partiler üstü bir başkan rolü üstlenmekte, Başbakan **Recep Peker**'in ihtilalci bir parti olarak suçladığı **DP**'yi savunarak arka çıkmakta; *"...Devlet Reisi olarak kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görüyorum..."*[407] demekteydi. Bunun üzerine **CHP** Meclis Grubu toplantısında **Peker Hükümeti**'ne güven oyu istendi. Yapılan oylamada çoğunluğun güven tazelemesine karşın, 35 olumsuz karşı oyun da bulunması dikkat çekiciydi. Hükümete karşı oy veren 35 ılımlı milletvekilinin lideri **Nihat Erim** görünmekle birlikte, gerçekte onun arkasında Cumhurbaşkanı **İsmet İnönü** bulunmaktaydı.[408] Bir yandan muhalefetin, diğer yandan kendi partisi içindeki milletvekillerinin sert eleştirileriyle karşı karşıya kalan Başbakan **Recep Peker** sağlık nedenleriyle istifa etti. Yeni hükümeti kurmakla **Hasan Saka** görevlendirildi.[409]

Recep Peker, değişen iç ve dış koşullara ayak uyduramamıştı. **Recep Peker**'in savunmuş olduğu *"tek partili düzene"* dönülmesini **12 Temmuz Beyannamesi** ile olanaksız kılan **İsmet İnönü**'yü böyle davranmaya iten hiç kuşkusuz **SSCB** karşısında **ABD**'nin desteğinin gittikçe belirgin bir duruma gelmiş olmasıydı.

C. CHP'DE LİBERAL ANLAYIŞIN AĞIRLIK KAZANMASI: HASAN SAKA VE ŞEMSETTİN GÜNALTAY HÜKÜMETLERİ

Hasan Saka Hükümeti, bir önceki döneme oranla daha liberal ve daha hoşgörülü bir siyaset izlemesi, tüm partilere eşit davranması, gerilen ortamı biraz yumuşattığı gibi, kurulmaya çalışılan demokratik düzene de olumlu katkısı oldu. Buna karşılık muhalefet de Hükümetin temel kurumlarına saygılı olmaya özen gösterdi. **CHP** artık liberal bir yola girmiş görünüyordu. Halkevlerinin parti merkezlerinden çok, partili partisiz tüm halkın yararlandığı merkezler olarak ilan edilmesi bunun bir göstergesiydi. **İsmet İnönü** hala **CHP** Genel Başkanı olarak konumunu koruyorduysa da, gerçek yönetim parti ile Hükümeti birbirinden ayırma sürecine hazırlık olarak bir genel sekretere verildi. Daha önce cumhurbaşkanı ve başbakanın yakın arkadaşlarından oluşan **CHP** Yönetim Kurulu artık üyeler arasından ve üyelerce seçiliyor, kurul da genel sekreter ile Merkez İcra Kurulu'nu seçiyordu. **CHP** kurultaylarına katılacak delegeler Parti Merkez Sekreterliği yerine, yerel parti örgütlerince seçilmeye başlandı. Parti içinde *"tek parti yönetimi"*'ni savunanlar ile liberaller arasında çelişkinin sürmesine karşın kamuoyunda demokratileşme önem kazanmaya başladıkça liberallerin de önemi ve etkisi arttı. **CHP,** tarihinde ilk kez *"otokrat"* bir başkan *"otokrasinin aracı olmak"* yerine, iktidarını koruyabilmek için kamuoyunun onayını kazanmak zorunluluğunu duymaya başladı.[410]

DP üzerinden Hükümet baskısı kalkınca, parti içinde de çatışmalar çıkmış, istifalar ve kovulmalar başlamıştı. Parti kurucularının liderliğinde olan çoğunluk, muhalifleri silmek için parti disiplinini uyguladı ve ülke çapında güçlü bir örgüt kurdu. **DP**'den çıkarılanlar, **Osman Bölükbaşı** ve **Fevzi Çakmak** önderliğinde **Millet Partisi**'ni kurdular. **MP** muhafazakar kesimi partisine çekmek için, devlet kapitalizminin sona erdirilmesini, vergi indirimini, özel teşebbüsü dini ve aileyi vurgulayarak ortaya çıktı.[411]

MP'nin ortaya çıkışı, **CHP**'nin daha liberal bir tavır sergilemesi, **DP**'nin programını yeniden gözden geçirme ve daha keskinleştirmek zorunda bıraktı. **DP** Hükümet'ten seçim mekanizmasının adli mercilere devredilmesini, **ABD** yardımlarının Silahlı Kuvvetler yerine halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesinde kullanılmasını istedi. **CHP** muhalefetin bu tutumuna 16 Ocak 1949'da

Şemsettin Günaltay Hükümeti'yle yanıt verdi. 23 Ocak 1949'da programını okuyan **Günaltay Hükümeti,** serbest seçimlerin yanı sıra, muhalefetin istediği şeyleri, bu arada ilkokullarda seçime bağlı olarak *"din dersleri"* koyacağını, özel teşebbüsün destekleneceğini vergi reformları ve halk kitlelerine yardım için ekonomik projeler yapılacağını vaat etti. Amaç **DP**'ye kaymış bulunan muhafazakar ve fakir halk kitlelerini tekrar **CHP**'ye kazandırmaktı.[412]

E. "Sovyet Tehdidi" Karşısında ABD'nin Değişen Tutumu ve Türkiye'yi Destekleme Siyaseti

1946 yılı başlarında iktidar ve muhalefet arasındaki mücadele tüm şiddeti ile sürerken, **Türkiye, CHP** ve **DP**'nin birleşmesine neden olan iki önemli olayla karşılaşmıştı. Ünlü **ABD** zırhlıları *"Missori"* ve *"Providence"* in İstanbul'a gelişi ve **ABD** ile *"Ödünç Verme ve Kiralama Hesaplarının Tasfiyesi Kanunu"*'nun tartışılması...5 Nisan'da büyük bir özenle karşılanan Amerikan gemileri, gelişlerinden bir ay sonda da hem iktidar hem de muhalefetin coşkularına neden olmuştu.[413]

"Misouri" ve *"Providence"* gemileri İstanbul limanına vardığı gün yani 5 Nisan 1946'da Başkan **Truman,** Ordu Günü nedeniyle Chicago'da yaptığı konuşmasında Amerika'nın Yakın Doğu ve Ortadoğu'daki çıkarlarından söz etmekteydi.[414] Başkan **Truman**'nın bu konuşması ve **ABD** zırhlılarının İstanbul'u ziyaret etmelerinden kasıt, *"Sovyet Tehdidi"* karşısında değişen **ABD**'nin dış siyasetini tüm dünyaya ve **Türkiye**'ye hissettirmekti. Gerçekten de **ABD**'nin 4,5 milyon dolarlık bölümünün ödenmesi durumunda, **Türkiye**'den alacaklarından vazgeçmeyi kararlaştırdığını söylemesi üzerine, Başbakan **Saraçoğlu** bunu büyük bir minnetle karşılamıştı.[415]

Türkiye'ye gelen ilk Amerikan Askeri Yardım Kurulu Başkanı General Oliver, (1945)

Türkiye'de çok partili düzen için gerekli olan demokratik düzenlemelerle iktidar ve muhalefet arasında bir denge kurulmaya çalışılırken, **Sovyetler Birliği** 24 Eylül 1946 günlü ikinci notasını vermiş, Boğazların yalnızca Karadeniz devletleri arasında belirlenecek bir rejimle işletilmesi ve ortaklaşa savunulması konusundaki isteğini bir kez daha vurgulamıştı.[416] **Sovyetler Birliği,** bu kez bu notayı yalnızca **Türkiye**'ye göndermiş, **ABD** ve **İngiltere**'ye vermemişti. Ama bu iki devletin *"Sovyet Tehdidi"* karşısındaki önemini çok iyi bilen **Türkiye,** 24 Eylül notasından hem **ABD**'yi hem de **İngiltere**'yi haberdar etmişti.[417] **Sovyetler Birliği**'nin Boğazlar sorununu **Türkiye** ile baş başa çözümlemesinin, yalnızca Boğazları Sovyet gemilerine açmak değil, aynı zamanda **ABD** ve **İngiltere**'nin donanma ve hava kuvvetlerine kapaması olarak algılayan Batılı iki devlet, ilk notaları doğrultusundaki notalarını **Sovyetler Birliği**'ne göndererek **Türkiye**'nin yanında yer almışlardı.[418] Bu iki Batılı demokrat ülkenin böylesine **Sovyetler Birliği**'ne kesin tavır almalarında, hiç kuşkusuz **Türkiye**'nin atmış olduğu demokratikleşme adımları ve çok partili düzene geçmesi önemli rol oynamıştı.[419]

ABD ve **İngiltere**'nin bu tutumundan güç alan Türk Hükümeti de **Sovyetler Birliği**'ne ikinci bir nota vererek Sovyetlerin bu emperyalist isteklerini geri çevirmişti.[420] Bu arada **İngiltere**'nin Ortadoğu'yu savunmak için yeni bir plan tasarlıyor olması **Türkiye**'yi rahatlatmıştı.[421] Ancak **ABD**'nin savaştan en güçlü demokrat ülke olarak çıkması, *"Sovyet Tehdidi"* karşısında **Türkiye**'yi ister istemez **İngiltere**'den daha çok bu okyanus ötesi güce yöneltmekteydi. İngiliz Hükümeti de 21 Şubat 1947 tarihinde **ABD** Dışişleri Bakanlığı'na bir memorandum vererek, *"Türkiye ve Yunanistan'a savaşın sona ermesinden beri yapılan ekonomik yardımın 1947 Martı'ndan sonra kesileceğini"* bildirdi.[422]

İngiltere'nin **ABD'ye** vermiş olduğu bu memorondum bundan böyle onun dünya özellikle Ortadoğu'da ki yerini bu ülkeye terketmek zorunda kaldığını da ortaya sermekteydi. Bu nedenle İngiliz memorandumunu alan *"Beyaz Saray"* Doğu Avrupa'da kurulan Moskova'ya bağlı Kukla Marksist rejimleri, yine bu ülkenin kışkırtmaları ile çıkarılan **Yunanistan** iç savaşı ve **Türkiye**'deki *"Sovyet Tehdidi"*'ni göz önünde tutarak, *"Monroe Doktrini"*'ni terk etmenin, özellikle Avrupa sorunlarına el atmanın zorunluluğuna inanmış durumdaydı.[423] Bu gerçekler karşısında Başkan **Truman**'ın girişimiyle 12 Mart 1947 günü **ABD** Kongresi'ne gönderdiği ve daha sonra **Truman Doktirini** olarak anılan mesajında, 100 milyonu **Türkiye**'ye 300 milyonu **Yunanistan**'a olmak üzere, toplam 400 milyon dolar yardım öngörülmekteydi.[424] **Türkiye**'ye yardım konusunu **ABD** Kongresi isteksiz Kashall'de olsa onayladı.[425]

ABD, Sovyetler Birliği'nin emperyalist yayılmacılığına karşı Avrupa'yı güçlendirmek ve kalkınmasını sağlamak için **Marsall Planı**'nı ortaya attı.[426] Bunun üzerine Türk Hükümeti doğrudan **ABD** Hükümeti'ne başvurarak; **Türkiye**'nin durumunun siyasi ve stratejik bakımından çok önemli olduğunu ileri sürerek, Washington'un **Türkiye**'yi bu planın içine almasını istedi. Bunun üzerine **ABD, Türkiye**'nin içinde bulunduğu iç ve dış koşulları göz önünde tutarak **Marshall Planı** içine almaya karar vermiş ve 4 Temmuz 1948'de iki ülke arasında bir ekonomik işbirliği antlaşması imzalanmasına karar verdi.[427]

Marshall Planı'nın soğuk savaşı başlatan en önemli neden olması[428] hiç kuşkusuz *"Sovyet Tehdidi"* ile karşı

karşıya kalmış bulunan **Türkiye**'nin az da olsa bir soluk almasını sağlamıştı.[429] Bununla birlikte, *"Sovyet Tehdidi"* tam olarak kalkmamış, **NATO**'ya girmiş olduğu 19 Şubat 1952 yılına dek sürmüştür.

F. İSMET İNÖNÜ DÖNEMİNİN SONU -1950 SEÇİMLERİ VE YENİ BİR DÖNEMİN BAŞLANGICI

Demokratikleşme süreci içinde kabul edilmiş olan yeni seçim yasaları, muhalefeti oldukça rahatlatmış, Hükümet baskısından kurtulmasını sağlamıştı. Bu durumun sağlamış olduğu serbestlik içinde tüm partiler günün sorunlarını ele alarak seçim kampanyası yapabilmekteydiler. **CHP**, devletçiliğin katı kalıplarını değiştirmeyi, özel sektörü canlandırmayı, köylüye verilen tarım kredilerini artırmayı, yabancı sermayeyi teşvik etmeyi, Vergi sistemini yeniden gözden geçirmeyi, enflasyonu belirli bir dozda tutma sözü veriyordu. Ayrıca bir Senato kurulmasını ve Anayasa'dan Kemalizm'in altı ilkesini çıkarmayı da öneriyordu. **CHP** artık yalnız bir parti olmadığının farkında olarak, halkın isteklerini de göz önünde bulundurmak gerektiğinin bilincine ister istemez varmış bulunuyordu. **DP** ise; tüm gücüyle **CHP**'yi ve eski dönemi eleştirmeyi sürdürüyordu. Bunun yanında, devlet tekelinin sona erdirilmesini, özel girişimciliğin özendirilmesini, ülkenin ekonomik sorunlarının çözümü için denk bir bütçe yapılmasını ve enflasyonun düşürülmesini istiyordu. **TBMM**'nin yetkilerini kısmayı, daha eşitlikçi bir demokrasi için, **ABD** örneğinde olduğu gibi kuvvetler ayrılığını ülkeye getireceklerini söylüyorlardı. Özel girişimcilik propagandasında **DP**'nin oldukça gerisine düşen **MP** de muhafazakar oyları alabilmek için daha çok dine ve örf adetlere dayalı bir seçim kampanyasına yönelmekteydi.[430]

İsmet İnönü sergi açılışında

1950 seçimleri, 1946 yılındakilerin aksine daha güven ve düzen içinde geçti. **CHP** Hükümeti muhalefete müdahale etmekten kaçındı. Durum böyle olunca, **DP** ilk kez olarak kırsal alanda örgütlenip, *"Tek Parti Yönetimi"* uzun yıllar boyunca baskı altında kalmış, sıkıntı çekmiş olan büyük kitlelerin desteğini kazandı. Köylüler daha çok toprak, toprak sahipleri, daha az kısıtlama ve mülkiyete saygı, işçiler, yüksek ücret ve daha geniş kapsamlı örgütlenme hakkı, işverenler, hükümet denetiminden kurtulmak, aydınlar da tüm baskılardan arınmış bir ortam istiyorlardı. Tüm bu toplum dilimleri aradıklarını, **DP**'nin seçim programında bulmaktaydılar. Durum böyle olunca, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerin sonuçları, **DP**'yi bile şaşırttı. Seçime katılma oranının yüzde 90 olan bu seçimde, **DP** geçerli oyların yüzde 53, 3'nü alarak 420 milletvekili, **CHP** oyların 39,9'unu alarak, 63 milletvekilliği, **MP** ise oyların 3,1'ini alarak yalnızca bir milletvekilliği kazanabilirken, dokuz bağımsız aday Meclis'e girmeyi başardı.[431] Bunun anlamı; **İsmet İnönü** ve liderliğindeki **CHP** iktidarının son bulması, **Türkiye**'de yeni bir dönemin başlaması demekti.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra başta **İtalya** ve **Almanya** olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde **totaliter** ve **otoriter** nitelikli rejimler birbiri ardına iktidara gelmiştir. **Türkiye**'de ise; **CHP** tek başına iktidarı elinde tutmaktadır. **Mustafa Kemal Atatürk**'ün önderliğindeki **CHP** otoriter yapısına karşın **Maurice Duvarger**'in deyişiyle; *"... hiçbir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış; tekele resmi nitelik vermemiş; onu, sınıfsız bir toplumun varlığıyla ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden dolayı daima rahatsızlık, hatta utanç duymuştur. Türk tek partisi, bir suçlu vicdanına sahip olmuş ve bu noktada, kendilerini taklit edilmesi gerekli modeller olarak gösteren faşist ya da komünist kardeşlerinden ayrılmıştır..."*[432]

CHP'nin *"banisi"* ve *"Ebedi Şefi"* kabul edilen **Mustafa Kemal Atatürk**'ün gözünde tek parti sistemi **Türkiye**'nin özel siyasi koşullarının bir sonucu olmuş ve çok partili düzen hep ideal olarak kalmıştır. **Mustafa Kemal Atatürk** çeşitli fırsatlarda kendi kurmuş olduğu **CHP**'nin tekeline son vermeye çalışmıştır. Demokrasilerin henüz parlamadığı, Faşizmin **İtalya**'da iktidara geldiği bir dönemde 1924 yılında **TCF**'nin kurulması **Mustafa Kemal Atatürk**'ün hiçbir engeli ile karşılaşmadan gerçekleşmiş, ama bilinen olaylar bu partinin yaşamasına izin vermemiştir. Yine, dünyanın yeni yükselen değerleri olarak faşizmin ve nasyonal sosyalizmin örnek alınıp, *"totaliter"* ve *"otoriter"* özellikli rejimler birçok ülkede rağbet görüp bir bir iktidara gelirken, hatta 1929 dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle **İngiltere** ve **ABD** gibi demokrasilerin beşiği kabul edilen ülkelerde bile devletçi ve kısıtlayıcı önlemlere dönülmüşken, **Mustafa Kemal Atatürk** 1930 yılında **SCF**'yi kurdurarak bir kez daha çok partili düzene yönelmiş ama yine ülkenin içinde bulunduğu koşullar, bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Bu koşullar içinde bir *"Parti devleti"*'ne dönüşmüş Türk siyasi sistemi, **İsmet İnönü** ile yeni bir döneme girmiştir.

Daha önce **Mahmut Celal Bayar**'a başbakanlığı terk etmek zorunda kalan **İsmet İnönü,** yıldızı sönmüş bir biçimde köşesinde beklerken, **Mustafa Kemal Atatürk**'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı ve **CHP**'nin Genel Başkanı olmuş ve çok geçmeden kendini *"Milli Şef" ve* **CHP**'nin *"Değişmez Genel Başkanı"* ilan ettirmiştir. Bu anlayış **Mustafa Kemal Atatürk**'ün ölümünden sonra bü-

yük değişikliklere uğrayarak ülkeyi belli bir aşamaya getirmiş, kişi hak ve özgürlükleri, savaşın da etkisiyle tamamıyla devletin kontrolüne alınmıştır. Bu gelişme, ülkenin siyasi yapısını, daha belirgin bir biçimde **Mussolini İtalyası** ve **Hitler Almanyası** gibi *"totaliter"* devletlerle özdeşleştirirken, *"Milli Şef"*'lik unvanını kendine yakıştırmış bulunan **İsmet İnönü**'yü de bu totaliter rejimlerin liderlerini çağrıştırır bir duruma getirmiştir.

İsmet İnönü'nün iktidara gelmiş olduğu dönem, birkaç ay dışında **İkinci Dünya Savaşı** yılları ile aynı döneme rastlamaktadır. Bu nedenle de **İsmet İnönü**'nün izlemiş olduğu iç ve dış siyaset, bu savaşın aktör devletlerinin savaş içindeki konumları ile yakından ilgili olmuştur. **İsmet İnönü**'nün bu savaş boyunca çelişki ve zig-zaglarla dolu dış siyaseti her ne kadar ülkeyi savaş dışında tutmayı başarabilmişse de, savaşın sonunda *"Üç Büyükler"* üzerinde olumsuz bir iz bırakmış olduğu bir gerçektir. Ancak, **İsmet İnönü**'nün **Türkiye**'ye suçlamalar yöneltilmesine neden olan bir başka uygulaması daha vardır; *"Varlık Vergisi"* ! Bu verginin *"ırkçı"* niteliğinin ortaya çıkması da **Türkiye**'yi demokrat ülkeler karşısında güç durumda bırakan bir başka gelişmedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın aynı zamanda ırkçılığa karşı da yürütülmüş olması nedeniyle, **Türkiye**'ye bu uygulamasıyla birlikte demokratik olmayan siyasi yapısı ve bu savaşa neden olmuş *"totaliter diktatörlükleri"* anımsatan bazı siyasi kurumları da bir başka anlam kazanmaktadır.

Şimdi, **Türkiye**'nin açıkça ortada duran bu siyasi yapısını, **İkinci Dünya Savaşı** boyunca izlemiş olduğu ve daha çok **Almanya'**nın işine yaramış ve bu nedenle tepkilere yol açmış dış siyasetini birlikte değerlendirecek olursak, kişi özgürlüklerinin ve demokrasinin gerçekleştirilmesini savaşın son amacı durumuna getiren *"Üç Büyükler"* karşısında **Türkiye**'nin hiç de iyi bir konumda olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Şu halde eğer **Türkiye** Batı dünyası içinde yer almayı istiyorsa, her şeyden önce salt bu konumu nedeniyle daha demokratik bir yönetim tarzını benimsemek zorundaydı. Bu zorunluluk uluslararası ilişkilerin almış olduğu yeni niteliğin **Türkiye**'yi de etkilemesinden başka bir şey değildi. Ne var ki, bu etki yalnız **Türkiye**'nin bu konumundan kaynaklanmakla kalmamış, buna bir de *"Sovyet tehdidi"* eklenmiştir. **Sovyetler Birliği**'nin 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nı 19 Mart 1945 günü tek yanlı olarak feshedip, aynı günlü bir nota ile Boğazlardan üs ve Doğu Anadolu'dan toprak istemesi üzerine, daha önce ortaya koyduğumuz nedenlerden dolayı **İngiltere** ve **ABD**'nin duyarsızlıktan da öte Sovyetlere dönük bir anlayış içine girmesi, **Milli Şef İsmet İnönü**'yü yeni önlemler almaya itmiştir.

Milli Şef İsmet İnönü, hem Batılı demokrat devletleri, hem **Sovyetler Birliği**'ni tatmin edip yatıştırmak, hem de kendi yönetimini aklamak istemiştir. Batının *"Totaliter"* zihniyetin uzantısı olarak gördüğü; dış Türklerle ilgilendiği için de Sovyetler'in tepkisini toplamış *"Türkçü ve Turancı"* kesim bu nedenle haksız ve gürültülü bir biçimde susturulmuştur. Tüm bu olumsuz koşulların yanı sıra **Türkiye**'nin bir Sovyet saldırısı karşısında yetersiz kalacağı açıkça ortadadır. Bu durumda çözüm yolu olarak **ABD** ve **İngiltere** başta olmak üzere Batı dünyasının **Türkiye**'nin yanında yer alması gerekmektedir. Ne var ki, belirtmiş olduğumuz nedenlerden dolayı bu demokrat ülkelerin kamuoyları **Türkiye**'ye hiç de iyi bir gözle bakmamaktaydılar. Bu nedenle Batı kamuoyunun kazanılabilmesi için, **Türkiye**'nin siyasi yapısının bir an önce demokratik bir görünüm kazanması gerekmekteydi. İşte **İsmet İnönü**'nün bir yandan antidemokratik içerikli yasaları değiştirip, bir yandan *"Milli Şef"*'lik ve *"Değişmez Genel Başkanlık"* gibi, artık sırtına yük haline gelmiş kurumları üzerinden silkip atarken, öte yandan **CHP**'ye daha demokratik bir görünüm kazandırmaya çalışması, önce **MKP**'nin ve ardından **DP**'nin kurulmasına izin vermiş olması, aslında Batılı demokrat devletlere verilen ödünlerden başka bir şey değildi. Kısacası çok partili düzenin yaşatılabilmesi, böyle bir ortamda gerçekleşmiştir, **Türkiye**'de çok partili düzene geçiş iç etkenlerden daha çok, dış etkenlere bağlı olarak zorunlu bir biçimde olmuştur. Bunun içindir ki; daha sonraki dönemlerde **Türkiye**'de *"çok partili düzen"* ve *"demokrasi"* ülkenin tarihsel, kültürel birikimlerinin ortaya çıkarmış olduğu koşullar içinde olduğu ölçüde, hatta belki de zaman zaman, Batı'nın öne sürüp kabul ettirdiği değer yargıları içinde ele alınıp, değerlendirilecektir.

DİPNOTLAR

1 Asım Arar: **Son Günlerinde Atatürk (Dr. Asım Arar'ın Hatıraları);** Selek Yyn., İst, 1958. S. 27-30.

2 Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başvekil İsmet İnönü arasında dış siyaset konusunda derin görüş ayrılıkları önemli rol oynamıştır. Atatürk dış siyasette ne kadar atak bir siyasetten yana ise, İnönü de o kadar ılımlı ve statükocu bir siyasetten yanaydı. Örneğin Hatay konusunda Atatürk kendi deha ve sezgi gücü ile uluslararası siyasal konjonktürü ve Fransız-Alman ilişkilerini değerlendirerek, Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına kolayca katabileceğine inanmaktaydı. İnönü ise uluslararası görüşmeler yoluyla uzunca bir süreç içinde çözümden yanaydı. Bu nedenle Atatürk Hükümeti sık sık eleştirmiştir (Hasan Rıza Soyak: **Atatürk'ten Hatıralar,** C II, Yapı Kredi Bankası Yyn., İst., 1973, 546-654) Dış siyasa alanında bir diğer anlaşmazlık da, 1937 yılında imzalanan Nyon Antlaşması'dır. Bu Antlaşma sırasında İngilizler korsan gemilere karşı yapılacak uluslararası mücadeleye Türkiye'nin bir destroyer vererek katılmasını teklif etmişler, Atatürk de İnönü'ye karşın Tevfik Rüştü Aras'a talimat vererek emrivaki teklifin kabul edilmesini sağlamıştır. Fakat İsmet İnönü Türkiye'nin bu taahhüdünü uluslararası siyasal ilişkileri bakımından tehlikeli bulmuş, bunu yine bir mektupla emrivaki olarak bozmuştur. Bunun sonucunda Atatürk İnönü'nün "sürmenaj" hastalığı nedeniyle dinlenmesini uygun bulmuş, Hükümetten uzaklaştırmıştır (Asım Us: **1930-1950 Atatürk, İnönü İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları;** Vakit Matbaası, İst. 1966, 317-318).

3 Cemil Koçak: **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945);** Yurt Yyn. Ankara, 1986s. 45.

4 Asım Gündüz: **Hatıralarım;** Derleyen İhsan Ilgar, Kervan Yyn. İst., 1973, s. 216-218-226.

5 Nadir Nadi: **Perde Aralığından:** Çağdaş; Yyn., 3. Baskı, İst. 1979, s. 8.

6 Us, **Hatıra Notları,** 303.

7 Şevket Süreyya Aydemir: **İkinci Adam;** C. II, Remzi Kitapevi, 2. Baskı, İst., 1968, s. 23.

8 A.g.k., 23.

9 Us, **Hatıra Notları, 313.** Karşı gurubun İnönü'ye karşı çalışmalarının başarıya ulaşmasının iki önemli nedeni vardır; Birincisi, İnönü Başvekillikten ayrıldıktan sonra TBMM, Hükümet, CHP ve devletin bürokratik kadrolarında radikal bir tasfiyeye gidilememesi, dolayısıyla İnönü'nün hiçbir zaman etkinliğini yitirmemiş olmasıdır. Buna bağlı olarak İnönü'nün karşıtlarının belki de etkin bir aday çıkaramamalarının temelinde bu gerçek yatmaktadır. Dolayısıyla iktidar mücadelesi de sertleşmemiş, sönük geçmiştir.' Koçak, a.g.k., **56)** İkincisi ve en önemlisi de Cumhurbaşkanı seçiminde ordunun İsmet İnönü'den yana ağırlığını koymuş olmasıdır. (Hikmet Bila: **CHP Tarihi 1919-1979;** Doruk Matbaacılık, Ankara., 1979. S. 139-140).

10 Gündüz, a.g.k., 223.

11 Bila, a.g.k., 140.

12 Yunus Nadi: "Atatürk ve İsmet İnönü"; **Cumhuriyet,** 12 Kasım 1938; "Yeni Cumhur reisimiz İsmet İnönü"; **Cumhuriyet,** 13 Kasım 1938.

13 "Milli Şef" kavramına, CHP 1938 Olağanüstü Kurultay öncesindeki yıllarda da rastlamaktayız. Recep Peker 1934-1935 Eğitim döneminde Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde vermiş olduğu "İnkılap Dersleri"inde bu konuya değinmiş ve "Bugünkü yaşayışta ulusça üstün olmak gerekir. Ulusça üstün olmak için, kafası ve yüreği işleyen insanların bir büyük ve ana inanışta birleşmiş ve beraber olmaları ve yüce bir şefin ışığı etrafında birleşmeleri ve sarılmaları şarttır (a.g.k., **64).** Kurultaydan sonra bu sıfat resmi olarak kullanılmaya başlanacak ve " Milli Şef" bir dönemin adı olacaktır (Koçak, a.g.k., **67).** İlginçtir ki, siyasiler içinde "Milli Şef" sıfatını ilk kullanan Celal Bayar olacaktır. Olağanüstü Kurultayda İnönü'nün konuşmasından sonra söz almış, "Milli Şef"in kendisini Başkan vekilliğine getirdiğini açıklamıştır **(CHP Üsnomal Büyük Kurultayı' nın Zaptı, 26. XII. 1938,** Recep Ulusoğlu Basımevi, Ank. **1938, s. 61;** Koçak, a.g.k., 68).

14 Çetin Yetkin: **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945);** Altın Kitaplar Yyn. Ank., 1983. s. 157-158.

15 Nadi, 16; Yetkin, 159; Atilla İlhan: **Nazımın İki Talihsizliği, Hangi Edebiyat, Anılar ve Acılar;** Bilgi Yyn., Ankara, 1993, s. 64; Oğuz Ünal: **Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu-Tek Parti Yönetimi'nden Çok Partili Rejime Geçiş Süreci;** Milliyet Yyn., İst., 1994, s. 92.

16 Bkz. **Cumhuriyet,** 26 Birinci kanun 1938.

17 **CHP Üsnomal Büyük Kulutayı'nın Zabtı...,** 35-36; **Ülkü,** CXII. Sayı: 71, İkincikanun 1939, s. VI vd.

18 Bkz: **CHP Tüzüğü (1938);** Recep Ulusoğlu Basımevi, Ank. 1938; ayrıca Bila, 141.

19 Adolf Hitler'in Alman ulusuna "Ein Volk, Eine Partei, Ein Führer" olarak sunduğu bu slogan, Türkçedeki ifadesini "Milli Şef" döneminde "Tek Millet, Tek Parti, Tek Şef" olarak bulmuştu.

20 İkitidara geldiklerinden itibaren propagandaya önem veren Nazi Almanyası 1935 yılının başında kalabalık bir Türk basın heyetini bu amaçla Almanya'ya davet etmiştir. Türk Basın Heyeti Başkanı Asım Us dönüşünde Almanya'daki gelişmeleri anlatan bir raporu Cumhurbaşkanı Atatürk'e sunmuştur, (**Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi;** Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 15).

21 Nadi, a.g.k., 17.

22 A.g.k., 17.

23 A.g.k., 17.

24 Ahmet Kutsi Tecer: "Dünden Bugüne"; **Ülkü, Yeni Seri,** Sayı: 3, İkinci teşrin 1941, s. 19.

25 **Ülkü,** "Cumhurreisimiz İnönü"; **Yeni Seri,** Sayı: 36, 16 Mart 1943.

26 **T. B. M. M. Z. C. D. V. Yıllık** 1 (TTK Kütüphanesi özel Cilt) (27. 1. 1939) İ. 4 s. 10.

27 Metin Toker: **Tek Partiden Çok Partiye;** Milliyet Yyn., İst. 1970 s. 21, 24-26.

28 "...1943 yılı başlarında idi, birgün Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e rastladım. Yüzünde bir tuhaflık, daha doğrusu bir eksiklik vardı. Yücel'in dikkat edince bıyıklarının yok olduğunu gördüm:

Hayrola Üstat neden kestin o güzelim bıyıklarını?

Sorma, Milli Şef öyle istedi... (Nadi, a.g.k., 178-180).

29 A.g.k., 180.

30 Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı'ndan alınıp, yerine Şükrü Saraçoğlu'nun atanması, birçok kişi için, yeni bir yönetimin dışişlerinde kendisiyle çalışabilecek, uyumlu bir kadroyu iş başına getirmesi gibi, doğal bir bürokrasi hareketinden başka bir anlam ifade etmeyebilir. Bu görüşe kısmen katılmak mümkündür. Ancak olayın temelinde yatan gerçek neden, kişisel anlaşmazlıklar ve bürokratik kaygılardan daha çok, dış siyasa konusunda köklü görüş ayrılıklarıdır. T. R. Aras bu konuda anılarında şöyle der: "Henüz genç ve dinç olduğum çağımda emekliliğimi istemeye zorlandım. Büyük liderimizin daima önem verdiği liyakat ve hizmet kadar el üstünde tuttuğu vefa çamurlara düşmüş ve yerine kurnazlıkların türlüsü gelmişti. Atatürk'ün ölümünden sonraki iki dönemde de itina ile Hükümetten uzak tutuldum. Sebepleri aynı değildir. Sayın İsmet İnönü devrinde dış politikada görüş ayrılığı ve bu yüzden karşılıklı tavır ve hareketlerimizdeki hırçınlık buna başlıca amil olmuştu..." (Tevfik Rüştü Aras: **Görüşlerim,** İkinci Kitap, Yörük Matbaası; İst 1968., s2).

31 İnönü'nün uygulamış olduğu bu dış siyasanın başarılı olduğu ve bunun sonucunda Türkiye'nin savaş dışı kaldığı büyük bir çoğunluk tarafından savunulmaktadır. Ancak, Türkiye'nin savaş dışı kalması, izlemiş olduğu dış siyasanın sonuçlarından yalnızca bir tanesidir.

32 Dışişleri Bakanı Aras, Alman Ekonomi Bakanı Funk'un "ittifak" teklifini Bayar ile birlikte Atatürk'e götürdüklerinde, O önce her ikisini dinlemiş, her iki devlet adamının da kendisi ile ile aynı görüşte olduğunu anlayınca; **".... isabetlidir...Türkiye tarafsız kalmalıdır, bir ittifak içine girmemelidir.... " demiştir.** (Cüneyt Arcayürek: "İkinci Dünya Savaşı'na Ait Gizli Belgeler"; **Hürriyet.** 7 Kasım 1972) Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün kişisel vasiyetini hazırlamış olduğu aynı gün şunları söylediğini aktarmaktadır: **"...Bizim şu ana kadar takip ettiğimiz açık, dürüst ve barışçı politika memlekete çok yararlı olmuştur. Arkadaşlar da buna alıştılar. Gerçek ve hayati mecburiyet dışında bu politikamız devam eder gider.** (Hasan Rıza Soyak: **Atatürk'ten Hatıralar,** C. II; Yapı Kredi Bankası Yayınları; İst. 1973, s. 279.) Son günlerinde Atatürk'ün önemle vurguladığı konulardan biri de; Sovyet ilişkilerinin 1925 Antlaşması'nın temelleri üzerinden yürütülmesidir. Bunun yanında Türkiye'nin ölçülü olmasından yanadır. (Bkz. İsmail Soysal: "1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ek Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu"; **Türk Tarih Kongresi Ankara,** 21-25 Eylül 1981, **Kongreye Sunulan Bildiriler,** III. Cilt, T. T. K. B. Ankara, 1989, s. 1929 vd.).

33 Yavuz Özgüldür: **Türk Alman İlişkileri (1923-1945);** Genel Kurmay Basımevi, Ant., 1993, s. 108; Koçak, 110.

34 Söz konusu telgrafın tam metni için bkz: **SSCB Dışişleri Bakanlığı: Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1943);** Türkçesi Levent Konyar, Havass, İst., 1981. (Belge: S. 88/No 28) s. 10.

35 Aras, a.g.k., 198.

36 İtalya'nın Habeşistan'a saldırıp bu ülkeyi işgal etmesi üzerine, Milletler Cemiyeti İngiltere'nin girişimi ile İtalya'ya karşı yaptırımlar uygulanması kararını aldı. Türkiye bu karara katıldı ve uyguladı. Bu konuda Türk Dışişlerinin Ottova Büyükelçiliğine verdiği karar için bkz: **(Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaşı Arşivi,** Kutu 38, Dosya 12 Fihrist 1) Bunun üzerine İngiltere Türkiye'ye başvurarak Akdeniz'de İtalya'ya uygulanacak yaptırımlar sırasında çıkabilecek bir çatışmada İngiltere'nin yanında olup olamayacağını sordu. Türkiye'nin buna yanıtı da olumluydu. (**A. g. a.** Kutu 38, Doşya 12, s 1) Bununla birlikte Türkiye İtalyan tutumundan oldukça kaygı duymaktaydı. Bu nedenle Rodos Konsolosluğu ve Aydın Valiliği aracılığı ile İtalyanların On iki Ada'daki tüm faaliyetlerinden haberdardı. Bkz.: **Milli Savunma Bakanlığı Arşivi,** Sandık 630, Dolap 62, Dosya 6.

37 Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)** C. I, Dördüncü Baskı, A. Ü. S. B. F. Y. No: 407, Ank. 1977, s. 144.

38 Arnavutluk İtalya tarafından işgal edildiğinde öne sürülen gerekçe bu devletin içine düşmüş olduğu anarşi ortamıdır. Bu gerekçe İtalya'yı ilgilendirmiş olduğu kadar Balkan Anltantı'nı da yakından ilgilendirirdi. Türkiye'nin yapması gereken normal iş Balkan Konseyini olağanüstü toplantıya çağırıp, bir Balkan birliğini bu ülkeye göndermekti. Bu Balkan birliği büyük olasılıkla Yugoslavya'dan oluşturulabilirdi. Tüm Balkanlı devletler Yugoslavya'nın bu hareketini destekler, Arnavutluk'ta öne sürülen anarşi ortamı ortadan kalkınca hem İtalyanlar, hem Balkanlılar birliklerini karşılıklı geri çekmek zorunda kalırlardı. Bu kararlı davranış ise İtalya'nın Yunanistan' a saldırmasını da önlerdi. Tevfik Rüştü Aras'ın düşüncesine göre Atatürk sağ olsaydı, izleyeceği siyasanın bu olacağıdır. ("Neler Olacaktı"; **Milliyet,** 16 Mart 1971) Ayrıca **"takip edilen politikamız bakımından herhangi bir ittifak düşünülmesine acele ihtiyacımız yoktu. Savaş Almanya ile Polonya arasında başlayacaktı".** (Aras, a.g.k., 199.) Şükrü Kaya da Aras'la aynı düşüncededir. O'na göre: İkinci Dünya Savaşı'nda Almanları Balkanlara istemeyerek sokmaya yönelten etken Mussolini'nin Arnavutluk ve Yunanistan'a saldırmasıdır. Atatürk sağ olsaydı Mussolini buna cesaret edemezdi. Mussolini Atatürk'ün Balkan devletlerini derhal toplayıp, karşı önlem alacağını gayet iyi biliyordu (Soyak. II, 529).

39 Türkiye'nin İngiliz-Fransız blokuna olan eğiliminin gittikçe artması üzerine, Almanya Türkiye'yi yeniden kazanma, hiç olmazsa bu bloktan uzak tutmak amacıyla Türk ordusunda Birinci Dünya Savaşı'nda görev yapan bir eski asker olan Franz Von Papen 18 Nisan 1939'da Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olarak Hitler'in emriyle atadı (**Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi;** Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist, 11). Bu Almanya'nın Türkiye'ye verdiği önemin bir göstergesidir (Ahmet Şükrü Esmer: **Siyasi Tarih (1919-1939);** S. B. F. Y., Ankara, 1953, s. 249.).

40 Ludmila Jivkova: **Türk İngiliz İlişkileri 1933-1939;** Çev. F. Muharrem, F. Erdinç, Habora Kitabevi Yyn. İst., 1978. s. 215-217, Von Papen, Ribentrop'a gönderdiği raporlarda, Hitler'in konuşmalarında, Türkiye'deki Alman çıkarlarının öncelikle ekonomik nitelik taşıdığını, ve Almanya'nın asla toprak savları olmadığını vurgulamasını istiyordu (a.g.k., 215-216).

41 Yugoslavya Dışişleri Bakanı Markoviç, Romanya'nın Belgrad Büyükelçisi'ne Türkiye'nin bu kararının ciddi sonuçlar doğuracağını söylemektedir. Bakan Türkiye'nin Balkan Anltantı'nın öteki üye devletlerin onayını almadan bu karara vardığına dikkat çektikten sonra, bu davranışın Almanya tarafından Balkan Anltantı'ndan çıkması için baskı yapılmak üzere kullanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Markoviç Romen Büyükelçisine deklarasyon imzalandığı taktirde, Yugoslavya Hükümeti'nin ciddi kararlar alacağını söyleyerek tehdit etmekten de geri kalmamaktadır. (Jivkova, 223.) Ayrıca Romanya'nın İkinci Dünya Savaşı başındaki siyasası için bkz: Gafenco Greoire: **Derniers jours de l'Europe;** Paris, 1946.

42 Bkz. İsmail Soysal: "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi" **Belleten,** C. XLV/1, Sayı: 177, Ocak 1981, T. T. K. B., Ank, 1981 s. 195 vd.

43 Jivkova, 212. SSCB'nin İnglizlerle antlaşmasına engel olan Sovyet-Alman ilişkilerindeki bir gelişmedir; 17 Nisan 1939 günü Belin'e Sovyet Büyükelçisi Marekolov'un Alman Dışişleri danışmanı Weizsacker'e Skoda fabrikalarına verilmiş olan Sovyet siparişlerinin geleceğini sorunca; Weizsacker'in SSCB-İngiltere-Fransa arasındaki görüşmelerin Sovyetler Birliği'ne askeri malzeme verilmesi için olumlu bir hava yaratmadığını belirtmesi üzerine, Sovyet Büyükelçisinin Almanya ile ilişkilerinin normale dönmesine engel bir neden bulunmadığını, bu ilişkilerin gittikçe iyileşebileceğini söylemesidir. (**Nazi-Sovyet Relations;** Connecticut, 1976; s. 32; ayrıca; Kamuran Gürün: **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953);** T. T. K. B, Ank, 1991, s. 182.).

44 1936 yılından başlıyarak Türk Dışişlerinin gündeminde en önemli yeri işgal eden Hatay sorunudur. Hatay siyasetinin her aşaması hakkında ilgili birimler tarafından Genel Kurmay Başkanlığı'na bilgi verilmiştir. Milli İstihbarat Teşkilatı, Milli Emniyet Hizmetleri Reisi Şükrü Ali Ögel'in Ankara'nın izlemiş olduğu siyasetin Hatay'ın çeşitli etnik gruplardan oluşan Hatay halkı üzerindeki etkisini açıklayan 19 Kasım 1936 tarihli raporu ve onu izleyen diğerleri için bkz.: **Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, F ihrist13-252.

45 Esmer, Sander, a.g.k., 145.

46 A.g.s., 145.

47 **Nazi-Soviet Relations.,** 20.

48 A.g.k., 72. Ayrıca bkz; Pierre Renouvin et Jean Babtiste Duroselle: **Introduction a l'Histoire Des Relations Internationales;** 4. Editon, Armand Colin, Paris 1991, s. 440.

49 Rıfkı Salim Burçak: **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri;** Gazi Üniversitesi Basımevi, Ank., 1983, s. 79-80.; Ferudun Cemal Erkin: **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi;** Ankara Matbaası, Ank., 1968 s. 140. SSCB'nin Boğazlar ile ilgili olarak ileri sürdüğü tezlerin oluşumunda Almanya önemli rol oynamıştır. Aynı tarihlerde Alman Dışişleri Bakanı Von Ribbentrop, Alman-Rus egemenlik alanlarının pazarlığını yapmak için Moskova'dadır. Türkiye'nin Boğazları kapalı tutmasında Sovyetler Birliği'nin büyük çıkarları olduğuna inandıran Ribbentrop (Esmer, Sander, 148) Türkiye'nin "Demokrasi cephesi"ne yanaşmasına engel olamamıştır, Ama Türk-Sovyet dostluğunun son bulmasında önemli rol oynamıştır.

50 Daha Türk-İngiliz- Fransız İttifak Antlaşması görüşmeleri sürerken, buna koşut olarak bir askeri sözleşme taslağı üzerinde de çalışılmakta olup, söz konusu sözleşme de aynı tarihte imzalanmıştır. Bkz.: **ATESE Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 230.

51 Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması'nın metni için bkz: İsmail Soysal: **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C. I (1920-1945);** T. T. K. B. Ankara., 1989, s. 600 vd. Ayrıca değerlendirme için bkz: Aynı yazar: "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı"; **Belleten,** C. XLVI, Sayı: 181-184, T. T. K. B. Ank., 1983.

52 İtalya Arnavutluk'u işgale yeltendiği zaman, İnönü sessiz kalmayıp, Balkan Paktı'nın üyelerini paktın hükümlerine göre harekete geçirmiş olsaydı, daha ileri gidip Yunanistan'a saldırma cesaretini gösteremezdi. Bununla birlikte, Türkiye İngiltere'ye yönelmeyip, tarafsız bir siyasa izlemiş olsaydı, Balkanlar'daki Türk etkisinden dolayı Almanya da bölgeye gelmezdi (Soyak, II, 527).

53 Cumhuriyet Türkiyesi ile Nazi Almanyası arasında ilk ticaret antlaşması, 10 Ağustos 1933 tarihinde Berlin'de gerçekleşmiştir. Antlaşmayı Türkiye adına İktisat Vekili Mahmut Celal Bayar ile Almanya adına Dışişleri Müsteşarı Von Bulow tarafından imzalanmıştır. Antlaşmanın gerçekleşmesi ve tartışılan konular ve koşulları için bkz: **Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi;** Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 156-2.

54 Alman Büyükelçisi Von Papen, Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamak için tüm gücünü sarf etmiştir (Bkz. Franz Von Papen: **Memoires;** Flamarion, Paris, 1953.)

55 T. R. Aras'a göre: tarafsızlığa yönelen Türkiye üretimini artırdığı ölçüde tarafsız İsveç'in yaptığı gibi, savaşan taraflara altın karşılığı mal satması işten bile değildir. Yer altı madenlerinden, krom, bakır her ne çıkarabilirse yine taraflara özgürce satabilecektir (**A. g. y.,** Milliyet, 16 Mart 1971).

56 Bkz: Selim Deringil: **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası:** Tarih Vakfı Yurt Yyn., İst. 1994.

57 Bkz: Edward Weisband: **İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası;** Türkçesi, M. Ali Kayabal, Milliyet Yyn, İst., 1974.

58 İlhan Lütem: **Devletler Hukuku Dersleri;** Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1959, s. 182; Gönlübol'a göre de; "tarafsızlık" iki ya da daha fazla devlet arasında çıkmış bir savaşta üçüncü tarafların bu savaş dışında kaldıklarını bildirme durumudur. Bu durumdaki bir devlete uluslararası hukuk bazı haklar tanımakta ve "vecibeler" yüklemektedir. Başka bir deyişle "tarafsızlık" uluslararası bir hukuk kurumudur. Bunun yanında İsviçre, Belçika ve Lüksemburg gibi ülke tarihi boyunca daimi tarafsızlığı diğer ülkelerce tanınmış devletler vardır. Avrupa'nın büyük devletleri İsviçre'yi 1815'te, Belçika'yı 1831'de, Lüksenburg'u da 1867'de sürekli tarafsızlık durumuna getirmişlerdir. Ancak bu devletlerden Belçika ve Lüksemburg'un sürekli tarafsızlık statüsü 1914 tarihinde Almanya tarafından bu devletlerin işgal edilmeleri ile son bulmuştur. Buna karşılık İsviçre sürekli "tarafsızlık" statüsünü günümüze kadar sürdürmeyi başarabilmiştir (a.g.k., 67-68).

59 İsmet İnönü bunun farkındadır. Aradan yıllar geçtikten sonra, Metin Toker'in bu doğrultuda sormuş olduğu bir soruyu şöyle yanıtlayacaktır: "Benim düşündüğüm tarafsızlık politikasının, bugünkü tarafsız grupların politikaları ile benzer hiçbir tarafı yok. Ben iki tarafa müttefik olmayı ve onları taahüde sokmayı tasavvur ediyordum." *(*İsmet İnönü: **Televizyona Anlattıklarım;** Haz. Nazmi Kal, Bilgi, Yyn. Ank., 1993, s. 79.) Oysa aynı İnönü, 1 Kasım 1945 günü TBMM'ide yapmış olduğu konuşmada günün koşullarına uygun olarak Türkiye'nin konumunu başka türlü açıklamak gereğini duymaktadır: "1939 İlkbaharında ufuklar karardığı zaman Türkiye kendi benzerleri içinde tek millettir ki, idealin doğru istikametini görerek açıktan İngiltere ve Fransa'nın yanında mevki almıştır. 1940'ta Fransa düştüğü ve Britanya harbi başladığı zaman, İngiltere'nin kahramanlığını öven ve onun yanında bulunduğunu söyleyen tek millet yine biziz" (**İnönü Diyor ki, Nutuk-Hitabe-Beyanatlar-Hasbıhaller;** Toplayan, metni hazırlayan ve notları neşreden; Prof. Dr. Herbert Meizig, Ülkü Basımevi, İst., 1946, s. 217).

60 Erkin, a.g.k., 126.

61 Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi...,** 124.

62 Özgüldür, a.g.k., 128.

63 Türk Hükümeti, Türk ordusunun eksikliklerinin belirlenmesi, bunların Almanya tarafından giderilebilmesi amacıyla daha 1937 Kasımı'nda bir askeri Alman heyetini Türkiye'ye davet etmişti (**Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi;** Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 144). Türk ordusu üzerinede incelemeler yapmak onun eksikliklerini belirlemek üzere Türkiye'ye gelen Kurmay Albay Von Fretter ve Binbaşı Richard Leppez'den oluşan heyet İstanbul ve Ankara'da bulunan birliklerde çeşitli incelemeler yapmıştı. (**Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi;** Arş. IV-6, Dosya 55, Fihrist 135-1.).

64 Ribbentrop, 7 Mayıs'ta Türkiye'nin Almanya'ya sipariş vermiş olduğu tüm malzemenin gönderilmesi işlemlerinin bu gelişme nedeniyle durdurulmasını emretmiştir. Hitler, 14 Mayıs'ta Türkiye ile yapılmış en önemli satış sözleşmelerinin gereklerinin yerine getirilmesini yasaklamıştır (**Koçak, Türk Alman İlişkileri...;** 192). Böylece Kiel'deki Germenia tersanelerinde tamamlanan "Batıray" denizaltısı denize indirilmesine karşın Türkiye'ye teslim edilmemiştir. "Saldıray" denizaltısı daha önce 16 Nisan'da İstanbul'a gelmiştir. "Atılay" ve "Yıldıray" denizaltıları İstanbul'da Haliç'te Almanlar tarafından ya-

pılmaktadır. Bunların motorları da takılmak için İstanbul'a gelmekte olan gemiden yolda indirilerek, Almanya'ya geri götürülmüştür. Bunun dışında 17 adet 15 cm'lik Krupp topu 12 adet 12 cm'lik Skoda topu, 12 torpido, 60 adet Messerchitd-109 Avcı uçağı, 8 adet Heinkell-111 savaş uçağı gibi, diğer yandan 150 milyon mark tutarındaki kredi antlaşması da parafe edilmemiştir. (Koçak, Türkiye' de Milli Şef Dönemi..., 115).

65 Koçak, **Türk Alman İlişkileri...,** 192.

66 Jivkova, a.g.k., 233. Bu parasal yardımdan önce Genel Kurmay Başkanlığı Yüksek Müdefaa Meclisi Mart toplantısında bir askeri sözleşme taslağı hazırlamış bulunuyordu. Bu taslağa göre Türk ordusunun insiyatifi düşmana kaptırmamak üzere hareket etme zorunluluğu, Balkanlar'a bir saldırı durumunda Bulgaristan'ın yerinden kıpırdatmamak üzere önlemlerin alınması, İtalya'ya savaş açılması durumunda da Müttefiklerin desteği ile On İki Adanını Süratle Türk ordusu tarafından işgal edilmesi, Müttefiklerce Türk kıyılarının korunması ve düzenli bir deniz nakliyatının sağlanması, tüm bunlara için de Türkiye'ye acil araç gereç ve para yardımının yapılması gibi önlemler öngörülmekteydi. (**ATESE Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 107).

67 A.g.k., 233-234.; Bu konuda ayrıca bkz: Winston S. Churchill: **Çörçil Anlatıyor;** Çev. A. E. Yalman, C. I-IV, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İst., 1949, C. I s, 186.

68 Churchill, bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: "İtalya'nın Arnavutluk işgalini içine sindirmiş ve İtalya'nın yeni makul toprak taleplerini ABD Başkanı Roosvelt'i araya koyup karşılamaya hazırdık" (a.g.k., III, 147).

69 Bu öyle bir müttefiktir ki, kendi güvenliği ve çıkarları için tüm Balkanlar'ı bile ateşe atmaktan çekinmemektedir. Churchill: "Türkiye davası müstacel bir vaziyet arzetmişti...Hitler Şarka doğru sarkmak yolundaki emellerini yerine getirmekten belki şimdi çekinecektir...Bizim ona menfaatimiz, Almanya'yı bütün Balkanlar'la ve Şark cephesiyle husumet haline düşürmek yolundadır. Bu itibarla Türkiye ile bir muahede imzalamanın büyük bir kıymeti vardır." (a.g.k., II, 50) derken, İngiltere'nin yanında Türk ittifakının değerini de ortaya koymaktaydı.

70 Özgüldür, a.g.k., 129.

71 Johannes Glasneck: **Türkiye' de Faşist Alman Propagandası;** çev. Arif Gelen, Onur Yyn., Ankara (Tarihsiz), s. 122.

72 Deringil, a.g.k., 100.

73 Fahir Armaoğlu: "İkinci Dünya Harbinde Türkiye"; **SBF Dergisi,** C. XIII, Sayı: 2, 1958, (Ayrı basım) s. 13.

74 Esmer, Sander, **Olaylarla...,** 152.

75 Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi,** 129-130. İnönü'nün bu ani değişimine Türk ekonomisinin içinde bulunduğu çıkmaz neden olmuş olması gerekir. Sanayide yedek parça sıkıntısı en üst düzeye ulaşmıştır. Tarım ürünlerini ise, İngiltere Almanya ölçüsünde satın alamadığı için üretici zor durumdadır. (Glasnect, a.g.k., 124; Koçak; **Türkiye' de Milli Şef Dönemi,** 130; Özgüldür, a.g.k., 131).

76 F. Armaoğlu Türkiye'nin 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı uyarınca, konuyu Sovyetler Birliği'ne açtığını Sovyetlerin Türkiye'yi savaşa girmemesi konusunda tehdit ettiğini yazar, (**20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980);** C. I, İş Bankası Kültür Yyn. Ank. 1991. s. 407).

77 Esmer, Sander, **Olaylarla...,** 153.

78 Fransa'nın uğradığı kesin yenilgi Türkiye'de şok etkisi yaratmış, İngiliz ittifakından uzaklaşmasında önemli bir etken olmuştu. O güne dek, dünyanın en güçlü orduları arasında kabul edilen Fransız ordusu "Maginot" hattı nedeniyle İnönü de bile çarpışmaların dört beş yıl süreceği düşüncesi, yerini şaşkınlığa bırakmıştır. (Faik Ahmet Barutçu: **Siyasi Anılar (1939-1954);** Milliyet Yyn., İst., 1977, s. 40).

79 A.g.k., 71.

80 Glasneck, a.g.k., 124.

81 Türkiye'nin savaş dışı kalmasını kolaylaştıran, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın 2 no.'lu protokolüdür: Bu protokole göre; "Türkiye tarafından üstlenilmiş olan yükümlülükler, bu ülkenin SSCB ile silahlı bir uyuşmazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir eyleme zorlamayacaktır." (Soysal, a.g.k., I, 603.).

82 Feridun Cemal Erkin bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Molotov'un Berlin'i ziyaretinden sonra, SSCB'nin Mihver'e katılmayı reddetmesi Alman Politikası aleyhtarlığına karşı bir bloğun kurulmasını sağlama alanında bir fırsat vermişti. Kasım 1940'da Macaristan bloğa üye olmuş ve bunu takiben SSCB'yi kuşatma çabasında stratejik mevkii çok önemli olan Türkiye'yi de ittifaka ithal etmek için Alman diplomasisi Ankara üzerinde gayretlere girişmişti. (a.g.k., 171-172).

83 Armaoğlu, **20. Yüzyıl,** 441.

84 Almanya 3 Temmuz 1940'da Fransa'da ele geçirilen bazı gizli belgeleri açıkladı. Bu belgelerde, Fransa'nın Bakü petrollerini bombalamak için, Türkiye ile görüştüğü belirtiliyordu. Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massingli'nin Bakü'nün Fransız uçaklarınca bombalanması sırasında, Türk hava sahasını kullanıp kullanamayacağını Şükrü Saraçoğlu'na sorması, Türkiye'yi Sovyetler önünde zor durumda bırakmıştı. (Esmer, Sander, **Olaylarla,** 154; Glasneck, a.g.k., 124; Özgüldür, a.g.k., 133).

85 O kadar ki; daha 1940 Temmuzu'nda Büyükelçi Von Papen, Türk siyasi çevrelerine ve hükümetine gönderdiği raporlarda (Özgüldür, a.g.k., 134) Şükrü Saraçoğlu ile birlikte Türk Hükümeti için "Bu Hükümet, Türk-İngiliz-Fransız İttifakını imza eden hükümettir, O'nunla anlaşılmaz. Başka hükümet olmalı diyebilmekteydi." (Us, Hatıra Notları..., 456-457).

86 Von Papen 3 Aralık'ta bazı ilkeler üzerinde Türk Hükümetiyle anlaşmayı başarmıştı. Bul ilkelerden biri, "Türkiye Avrupa'nın yeniden biçimlenmesinde (özellikle Balkanlar ve Ortadoğu) aktif rol oynamayı" diğeri de; "Türkiye, Almanya ve İtalya'ya karşı yapılacak savaşlara katılmamayı kabul ediyordu" (Jozeph Ackermann: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri"; **Atatürk Konferansları VI,** (1973-1974) TTKB; Ankara., 1977s. 64-65).

87 Kamuran Gürün: **Dışilişkiler ve Türk Politikası, (1939'dan Günümüze Kadar);** SBFY., Ankara., 1983, s. 19.

88 Almanya'nın bu faaliyetleri için bkz: T. C. Dışişleri Bakanlığı: **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl- İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946);** Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ank., 1973., s 47 vd.

89 Bu görüşmeler ve Bulgaristan'a verilen teminat ve İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile birlikte Britanya İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı Sir John Dill'inde katıldığı Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Türk Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da hazır bulunduğu Ankara toplantısı ve bu toplantıda dile getirilen İngiliz kaygıları için bkz.: **ATESE Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 108.

90 Türk-Bulgar Ortak Demeci'nin metni için bkz. Soysal, a.g.k., I, 633 vd.

91 Özgüldür, a.g.k., 141; Mihver devletlerin Balkanlar'ı kuşatması, bunun yanında SSCB'nin sıcak denizlere inmek için bu oluşumdan yararlanma ihtimali Türkiye'nin Trakya' da ve Boğazlarda bir takım askeri önlemler almasını gerektirdi. Bu önlemler için bkz.: **ATESE Arşivi** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 22, Dosya 22, (**Deniz Kuvvetleri Lalahan Arşivi,** 1940-1941 Yılı Tatbikatları Dosyası).

92 Bu dönem içinde Türkiye, Müttefiklerle yapılan tüm görüşmelerden Almanya'ya bilgi vermektedir. (Glasneck, a.g.k., 261; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi,** 287, 289, 291).

93 Irak'taki Raşit Ali Geylani Nazi yanlısı ayaklanma başlattığında, bu harekete yardım etmek isteyen Almanya Türkiye üzerinden asker ve malzeme göndermek istemişti. Türkiye'nin yapabileceği tek şey ise Almanya'yı oyalamaktı. İngilizler Güneyden girip ayaklanmayı bastırınca sorun kendiliğinden ortadan kalktı. Ancak Irak'taki isyanın sona ermesinden sonra ise bu kez Haziran ayı başında İngiltere ve De Gaule'e bağlı Hür Fransız birlikleri Mihver devletlerinin etkilerini Orta Doğu'dan tümüyle silebilmek için Suriye'yi işgale hazırlandılar. Buna karşılık olarak Türkiye bazı birliklerini Irak ve Suriye sınırında topladı. Ama buna karşılık Hatay ve Suriye halkı arasında mevsimlik gereksinimlerin karşılıklı karşılanmasında ve ulaştırma konularında karşılıklı yardımlaşmanın yapılmasına izin verilmekteydi. Bkz: **ATESE Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu; Kutu 17 Dosya17, Fihrist17-15 ve Kutu, 5, Dosya 5, Fihrist 5-193, ve Kutu 5, Dosya 5, Fihrist 5-183.

94 Glasneck, a.g.k., 151.

95 Antlaşmanın metni için bkz: Soysal, a.g.k., I, 637 vd.

96 **TBMMZC,** D. VI, c. 19 İ. 2 (25. 6. 1941) C. I, 69. İ.

97 **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri-Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943;** Çev. Muammer Sencer, May Yyn. İst. 1968 s. 35; Bu kaynakla ilgili olarak şu gerçeğin göz önünde tutulması gerekmektedir: Sovyetler Birliği Boğazlar statüsünün yeniden gözden geçirilmesi konusunda Türkiye üzerinde diplomatik baskıya başladığı sırada Türk Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın gizli yazışmalarını yayınlamışlardır. Türkiye'yi uluslararası siyasada güç durumda bırakmak için bu belgelerden yararlanmışlardır. Bu belgeler daha sonra Fransızcaya oradan da Türkçeye çevrilmiştir. Bu belgelerin gerçek olup olmadığı konusunda TC. Dışişleri Bakanlığı bu dönem ile ilgili arşivleri henüz araştırmacılara açmadığı için bir yargıya varmamız ne yazık ki mümkün değildir.

98 Bu konu ile ilgili olarak bkz: **Ulus,** 13 Haziran 1941, 19 Haziran 1941; **Cumhuriyet,** 19 Haziran 1941).

99 Armaoğlu, **20. Yüzyıl,** 410.

100 Çağlar Keyder: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar;** İletişim Yyn., İst., 1980, s. 93.

101 Armaoğlu, **20. Yüzyıl,** 410; Sander, a.g.k., 152; Yetkin, a.g.k., 231.

102 Deringil, a.g.k., 146; Bu konuda Bkz F. R. Atay, **Ulus,** 23 Haziran 1941; Emir Erkilet, **Cumhuriyet,** 29 Haziran 1941.

103 Türkiye'nin Almanya'ya daha fazla yaklaşmaması için bu ülkeye daha anlayışlı davranılmasını savunan İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Mac Murray bile çok kızmış, Türkiye'ye yeni bir yardımın başlamasının, bu ülkenin müttefiklerle açıkça ve doğrudan bir işbirliğine girmesi koşuluna bağlanmasını isteyen bir telgrafı Washington'a çekmesine neden olmuştu. (Bkz. Armaoğlu, A.g.m., 25).

104 Armaoğlu, **20. Yüzyıl,** 409.

105 Bu konuda Stalin-Churchill yazışmalarına bkz: SSCB, Dışişleri Bakanlığı, Belge, (s. 22/No. 11) s. 59.

106 Armaoğlu, **20. Yüzyıl.,** 412. Bunun ardından özellikle 1942 yılının başından başlayarak Sovyetler Birliği Türkiye üzerinde oldukça gizli, sinsi bir siyasete yönelecektir. 1942 yılında Kuzey İrlanda egemenliğini tümüyle pekiştiren Sovyetler Birliği, bu kez de aynı oyunu Türkiye'deki Kürt gruplar üzerinde oynamaya başladı. Bu amaçla aynı yılın içinde 94 Rus kışkırtıcı ajanı Türk yetkililer tarafından yakalanmıştır. Bunlardan Kilis'ten Türkiye'ye giriş yaparken yakalanan Vladimir Yavorski'nin bir KGB ajanı olduğu, yapılan sorgulamasından sonra anlaşılmıştır. Yine buna benzer Rus ajanları ülkenin diğer yörelerinde de yakalanmıştır. **ATESE Arşivi** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 1, Dosya 1 Fihrist 134, 135, 137, 147, 148, 149, 150, 155, 158, 176.

107 8 Temmuz 1942 günü Başbakan Refik Saydam ölünce Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu Başbakan, Numan Menemencioğlu Dışişleri Bakanı oldu.

108 Armaoğlu, **20. Yüzyıl,** 412; Churchill Türkiye'yi savaşa sokabilmek için müttefiklerin gücünden ve etkisinden yararlanmaya çalışıyordu. Stalin'in düşünceleri ve Roosevelt'in görüşleri, Türk-İngiliz ilişkilerinde hayli değişikliğe uğramaktaydı. Raymond Cartier: **İkinci Dünya Savaşı C. I, II;** Yayımlayan Sefa Kılıçoğlu, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, İst 1976. II, s 139.

109 A.g.k., 139.

110 Türk Genelkurmayı Adana görüşmelerinin hemen ardından yoğun bir çalışma içine girmişçeşitli uzman komisyonlar kurdurarak Türk ordusunun gereksinim duyduğu araç gereçleri tespit ettirmiş, ayrıca eğitim için 34 kişin Mısır'a İngilizlerce eğitilmesi konusunda henüz görüşmeler başlamadan kararlaştırılmış bulunuyordu. (**ATESE Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Kolleksiyonu, Kutu 4, Dosya 4, Fihrist 4, 11, 12).

111 Sander, a.g.k., 154; Weisband, a.g.k., 160.

112 Adana görüşmelerinin uzantısı olarak Türk-İngiliz askeri heyetler arasında yoğun görüşmeler daha sonraki aylarda da sürmüştür. 7 Haziran 1943 tarihli bir görüşme daha yapılmış, buna bağlı olarak Türkiye'ye 24 adet lokomotif ve buna bağlı olarak günde altı adet frensiz borulu vagon gelecektir. Ayrıca yol ve nakil vasıtası olarak çeşitli büyüklükte 500 adet motorlu vasıta sevk edilecektir. Bkz.; **ATESE Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 11, Dosya11, Fihrist 11-205.

113 Weisband, a.g.k., 160.

114 Sander, a.g.k., 154.

115 A.g.k., 155.

116 Armaoğlu, **20. Yüzyıl…,** 412.

117 Armaoğlu, a.g.k., 413; Sander., a.g.k., 155.

118 Sander, a.g.k., 155.

119 Armaoğlu, **20 Yüzyıl…,** 413.

120 Cartier, a.g.k., II, 142.

121 Papen, a.g.k., 310.

122 Armaoğlu, **20 Yüzyıl…,** 413; Ayrıca bkz: Valantin Berajvov: **Tahran;** Türkçesi Ali Ediz, Bilgi Yyn., Ank., 1970, s. 128-144.

123 Armaoğlu, **20 Yüzyıl,** 413; Sander, a.g.k., 157.

124 Cartier, a.g.k., II, 147; Sander, 157.

125 Cartier, a.g.k., II, 147.

126 Armaoğlu, **20. Yüzyıl…,** 413.

127 Cartier, a.g.k., II, 308.

128 Weisband, a.g.k., 279.

129 Armaoğlu, **20 Yüzyıl,** 413.

130 **SSCB Dışişleri Bakanlığı,** Belge (s. 238/No. 297) s. 116.

131 İnönü, savaş sonunda, Türkiye'ye dönük bir Sovyet tehlikesinin belireceğini çok iyi bilmektedir. Bu O'nu o denli rahatsız etmekteydi ki, henüz hiç gereği yokken, Balkanlar'da Yunanistan'la yeniden bir işbirliği sağlayabilmek umuduyla 1944 Kasımı'nda On İki Ada üzerinde Türkiye'nin hiçbir hak ve talep iddiası olmadığını Yunan Hükümeti'ne bildirdi. (Armaoğlu, **20. Yüzyıl,** 414.).

132 Weisband, a.g.k., 280.

133 A.g.k., 281.

134 A.g.k., 281.

135 **Akşam,** 13 Şubat 1944; **Ayın Tarihi:** No. 123, Şubat 1944, s. 27-29.

136 **Ulus,** 18 Şubat 1944; **Ayın Tarihi**: No: 123, s 37-38; **Cumhuriyet,** 29 Şubat 1944.

137 Weisband, a.g.k., 279-280.

138 Ömer Kürkçüoğlu: "Türk-İngiliz İlişkileri (1920'lerden 1950'lere)" **Türk- İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü) Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü,** Ank., 1985, s 86.

139 Weisband. a.g.k., 170.

140 Erkin, a.g.k., 227.

141 Weisband, a.g.k., 286.

142 Yetkin, a.g.k., 203.

143 Bu konuda daha geniş bilgi ve T. C. Dahiliye Vekaleti'nin aldığı önlemler için bkz. İlber Ortaylı: "İkinci Dünya Savaşı'nda Şehirlerde Hayat"; **T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri,** C. I, GKB. Ank. 1998. s. 422-435; Ayrıca Kemal Arı: "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar"; **T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri,** C. I, GKB, Ank, 1998, s. 447-458.

144 1938'den 1942 yılına dek piyasada dolaşan para miktarı, Hükümetin cari harcamaları için açıktan para basması sonucu, üç kat artarak, toplumsal temelleri sarsacak biçimde bir enflasyona neden olmuştur. 1942 yılından başlayarak, Hükümetin kira artışlarını sınırlamasına karşın, İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde toptan eşya fiyatları üç kat artmıştır. Ertesi yıl ise; yaşam koşulları daha da zorlaşmış, özellikle gıda maddelerindeki artış altı katına ulaşmıştır. Bkz: **İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, XV, 1942-1945;** Ank, 1946, s. 255-259.

145 Edward C. Clark: "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış"; **Yapıt Dergisi,** Sayı: 8, 1986 S. 30.

146 Bu dönemde karaborsa sorunu ve buna karşı Hükümetin aldığı önlemler için bkz.: Metin Ayışığı: "İkinci Dünya Savaşı Başlarında İstanbul'da İhtikar Meselesi"; **T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri,** C. I, GKB, Ank, 1998, s. 234-265.

147 Clark, A. g. m. 30.; Bu olumsuz durum, savaş dönemlerinde tüm ülkelerde kendini göstermektedir. Bu nedenle devletin zaman geçirmeksizin, ekonomik koruma önlemlerine yönelmesi ve uygulaması kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Bkz: Feridun Ergin: **Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi;** Cumhuriyet Matbaası, İst., 1943, s. 39).

148 Faik Ökte: **Varlık Vergisi Faciası;** Nebioğlu Yyn., İst. (Tarihsiz) s. 24-26.

149 Önceleri ekonomi siyasasında liberal uygulamaları benimseyen Saraçoğlu Hükümeti daha sonraları Varlık Vergisi Kanun, Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun ve el koyma yöntemleri gibi önceki Cumhuriyet Hükümetlerince başvurulmayan radikal önlemlere başvurması ayrıca üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. (Bkz: Samet Ağaoğlu: **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri;** Bir soru Matbaası, İst., 1972, s. 8 vd; Mahmut Goloğlu; **Milli Şef Dönemi (1934-1945);** Kalite Matbaası, Ank., 1974, s. 481 vd.; Kemal Karpat: **Türk Demokrasi Tarihi;** İstanbul Matbaası, İst. 1967, s107; Yetkin, A. g. k, 258).

150 Goloğlu, a.g.k., 175 vd.

151 **TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4 C. 1,** s. 4.

152 Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi…,** 369.

153 Daha öncede Refik Saydam Hükümeti'nin kabul etmiş olduğu "Milli Koruma Kanunu" da mevcut bütçe imkanları ile ordunun ve kentli nüfustan beslenme gereksinimini karşılamak, dış ticaretin doğrudan devlet denetiminde yapılması ve polisiye önlemler içeren fiyat sınırlamaları içermekteydi. (Koçak, **Milli Şef Dönemi.,** Ek XVII.).

154 **TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4, C. 1, 3. İ,** s. 26.

155 **TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4, C. 1, 3. İ,** s. 33-36.

156 Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi,** 369.

157 Barutçu, a.g.k., 263; Ökte, a.g.k., 53; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi...**, 370.

158 Ökte, a.g.k., 49.

159 Osmanlı Devleti zamanında azınlıklar arasından Yahudilerin bir bölümü Selanik'e yerleşmiş, fakat sonradan Müslümanlığı kabul ederek Türk adlarını almışlardı.

160 Ökte, a.g.k., 48, 72, 73.

161 **Ticaret,** 14 İkinciteşrin 1942.

162 Ökte, a.g.k., 77.

163 A.g.k., 59.

164 Rıdvan Akar: **"Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği;** Belge Yyn., İst., İst. 1992, s. 54; Glasneck, a.g.k., 270.

165 Clarck, A. g. m., 32.

166 **Cumhuriyet,** 8 Aralık 1942.

167 **Cumhuriyet,** 17 Aralık 1942.

168 Akar, a.g.k., 58.

169 Azınlık vatandaşlarına ait bu gayrimenkullerin kimler tarafından satın alındığı ayrı bir çalışma konusudur. Böyle bir çalışmanın Türk-siyasal yaşamına yeni bir ışık getireceği kuşkusuzdur.

170 Akar, a.g.k., 59.

171 A.g.k., 68.

172 A.g.k., 68.

173 Aşkale çalışma kampına gönderilen ilk 45 kişilik azınlık mükelleflerinin listesi için bkz: Ökte, a.g.k., 152-153.

174 A.g.k., 154.

175 Ahmet Emin Yalman: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve İşittiklerim, C. III (1922-1944) C. IV (1945-1970);** İst., 1970, III, s. 376.

176 Akar, a.g.k., 109.

177 Ökte, a.g.k., 158- 159.

178 Ökte, a.g.k., 39; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi...**, 371; Sabiha Sertel: **Bir Roman Gibi;** Ant Yyn. İst., 1969, s 270.; Yetkin, a.g.k., 213.

179 Weisband, a.g.k., 290.

180 Akar, a.g.k., 73.

181 **"Hayvan yine iplerini çözüyor", "Varlık Vergisi; Türk Barbarlığının Yeni Bir Örneği", "Irkçı Bir Uygulama: Türkiye'de Varlık Vergisi"** gibi birkaç yabancı başlıktan birkaç örnek Batı Kamuoyu'unda bu uygulamaya nasıl bakıldığının acı bir örneğini vermektedir (Bkz. Akar, a.g.k., 72.).

182 Nadi, a.g.k., 178.

183 Yalman, III, 376.

184 Yakup Kadri Karaosmanoğlu: **Politikada 45 Yıl;** Bilgi Yyn. Ank., 1968., s. 172.

185 Ökte, a.g.k., 124-126.

186 Yuluğ Tekin Kurat: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Alman Ticareti'ndeki İktisadi Siyaset"; **Belleten,** CXXV, TTKB, Ank., 1961, s. 96.

187 Özgüldür, a.g.k., 161; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef...**, 307; Weisband, a.g.k., 278-279; Deringil, a.g.k., 159.

188 ABD'nin savaşa girmeden önceki günlerde bile Türkiye'ye karşı tutumu İngiltere'den çok katıydı. 10 Temmuz'da Londra'ya çektiği bir telgrafta İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Halifax ABD Dışişleri yetkililerinin Türkiye'nin Almanya'ya eğilimli olduğunu gösteren bir kataloğu kendisine verdiklerini bildiriyordu (Deringil, a.g.k., 159.).

189 A.g.k., 159-160.

190 Fahri Ergin: "İkinci Dünya Harbi ve Türkiye"; **Yakın Tarihimiz,** C. IV, Sayı: 52, Şubat 1963, s. 394; Yetkin, A. g. k, 233.

191 Erkin, a.g.k., 233; Özgüldür, a.g.k., 161.

192 Weisband, a.g.k., 324-325.

193 Bkz: **T. C. Dışişleri...**, 284-316; Ayrıca Lütem, II, 179-180.

194 Feridun Cemal Erkin: **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar;** C. I, TTKB, Ank, 1980 s. 139.

195 Erkin, **Türk Sovyet İlişkileri** 236; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef.**, 311; Weisband, a.g.k., 328-329.

196 **T. C. Dışişleri...**, 285.

197 Cemil Bilsel, Layter tipi savaş gemilerinin Tuna'da yapıldığı için, bu gemilerden Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağını yazmaktadır ("Sovyet Rusya- Türk Notaları Aydınlığında Türk Boğazları" **İ: H. F. M.** C. XIV, Sayı: 1-2, Aktaran Lütem a.g.k., II, 180).

198 Armaoğlu, **20. Yüzyıl...**, 413.

199 Esmer, Sander, **Olaylarla...**, 188-189; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef...**, 3304; Weisband, a.g.k., 279-280.

200 Bkz: **Ayın Tarihi:** No: 123-124, Şubat-Mart 1944.

201 Weisband, a.g.k., 286.

202 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri...**, 227.

203 Esmer, Sander, **Olaylarla...**, 178; Weisband, a.g.k., 287.

204 Weisband, a.g.k., 287.

205 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri...**, 227.

206 17 Eylül 1943 günü çıkarılan bir ek yasa ile 23. 610 mükellefin toplam 12.266.966 TL'lik vergisi silinmiştir. İşin ilginç yanı; vergisi silinenlerin büyük bölümü (G) grubu, yani gayrimüslimdi (Bkz: Ökte, a.g.k., 159-196).

207 Bu arada Varlık Vergisi'nin tasfiyesinin anlaşılması üzerine ulusal bankalar emlak karşılığı kredi vermeyi durdurmuşlardı. Bkz: Cumhuriyet, 29 Aralık 1943.

208 Varlık Vergisi'nin Bakayasının Terkine Dair Kanun için bkz: **Düstur,** 3. Forma, C. XXV, Mart 1944, s. 173; **Resmi Gazete,** Sayı 5657, Mart 1944.

209 **TBMMZC,** D. VII, C. 6-7; İ. 29 (15. 3. 1944) s. 1-45.

210 Maliye Bakanı Fuat Ağralı Varlık Vergisi'nin kaldırılması ile ilgili olarak Mecliste yaptığı konuşmada "Tahsilsiz kalan bakayadan bir kısmının tahsiline imkan olmadığı, bir kısmının mükellefleri ağır sıkıntılara ve belki de yokluğa düşürmeden tahsil edilemeyeceği anlaşıldığı için bu yola gidilmiştir." *(*Aynı oturum).

211 Alman Büyükelçisi Franz Von Papen de bu durumu kavramıştı. Varlık Vergisinin kaldırılmasını, Türk Hükümeti'nin ABD'ye yanaşma niyetleri olarak değerlendirmişti. (Weisband, a.g.k., 295).

212 A.g.k., 295-296.

213 Reha Oğuz Türkkan: **Taputluktan Gurbete:** Boğaziçi Yyn. İst, 1975. s. 35.

214 Weisband, a.g.k., 302.

215 Atsız'ın ilk mektubu için bkz: **Orhun Dergisi,** Sayı: 15 Mart 1944; Ayrıca Mustafa Müftüoğlu: **Çankaya'da Kabus (3 Mayıs 1944);** Yağmur Yyn., 2. Baskı, İst. 1977, s. 22-30; Fethi Tevetoğlu: **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960;** Ayyıldız Matbaası, Ank., 1967, s. 607-609.

216 Bu mektupta adı geçenlerden Sabahattin Ali, Nihal Atsız'ı kendisine hakaret etmiş olduğu gerekçesi ile mahkemeye vermiş dava açmıştır.

217 Atsız'ın ikinci mektubu için bkz: **Orhun Dergisi,** Sayı16, Nisan 1944. Ayrıca Müftüoğlu, a.g.k., 31-44; Tevetoğlu, a.g.k., 612-617.

218 Bkz. F. R. Atay: "Irkçılık Turancılık"; **Ulus,** 9 Mayıs 1944; Z. Sertel: "Türk Gençliğine Tarihten Bir İbret Levhası"; **Tan,** 10 Mayıs 1944; A. E. Yalman: "Hastalık Taklit Edilemez"; **Vatan,** 10 Mayıs 1944.

219 Bkz.: "Irkçılık ve Turancılık Tahrikatı Yapanlar Hakkındaki Hükümetin Tebliği" **Ayın Tarihi:** No: 126, Mayıs 1944, 21.

220 **Tan, Vatan,** 19 Mayıs 1944.

221 İnönü'nün bu konuşması için bkz.: **Ayın Tarihi,** No: 126, s. 23-29; Ayrıca; Kadri Kemal Kop (Derleyen): **Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları;** Akay Kitapevi, Cumhuriyet Matbaası, İst., 1945, s 198-201.

222 15 Kasım 1944 günü bir makale yayınlayan İngiliz "Review" dergisi de, Türkçü ve Turancı tutuklamaları Ankara'nın Moskova"nın iyi not alma çabasına bağlamaktaydı. (Aktaran, Türkkan, a.g.k., 36).

223 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri,** 233; Esmer Sander, **Olaylarla,** 190-191; Özgüldür, a.g.k., 161; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef.,** 307; Us, **Hatıra Notları,** 597-598; Weisband, a.g.k., 324-325.

224 Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun bu konuşması için bkz: **TBMMZC,** D. VII, C. 9, İ. 1, (20. 4. 1944) s. 98; T. C. Dışişleri Bakanlığı, 217-218.

225 Weisband, a.g.k., 330.

226 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri,** 240.

227 **Ulus,** 16 Haziran 1944; F. C. Erkin'e göre: "Bakanlar Kurulunun uygun bir anında İnönü, Alman gemileri ihtilafını müzakereye koymuş...Köşkte Feridun ile beraber Montreux'yü inceledik. 24. madde bize sarih bir görev ve yetki veriyor, Şimdi Genel Kurmay'a emir verelim. Alman gemilerini esaslı surette aratsın...demiş, Bakan bu görüşe şiddetle karşı gelmiş, tartışma büyümüş. Bir aralık Bakan Cumhurbaşkanına ağır bir hitapta bulunmuş, Saraçoğlu derhal müdahele ederek: -Cumhurbaşkanına bu şekilde söz söyleyemezsiniz, sizi derhal istifaya davet ediyorum demiş..." **(Dışişlerinde 34 Yıl., 141).**

228 Hilmi Uran: **Hatıralarım;** Ayyıldız Matbaası, Ank. 1959. s. 418; Weisband, a.g.k., 332-334.

229 Weisband, a.g.k., 333.

230 A.g.k., 335-336.

231 T. C. **Dışişleri Bakanlığı,** 221.

232 S. S. C. B. Dışişleri Bakanlığı..., Belge (S. 235/No. 294) s. 114-115.

233 Bkz.: Necmettin Sadak: "İngiltere İle İşbirliğimizin Beşinci Yıldönümü" **Akşam,** 12 Mayıs 1944; Asım Us: "Türk-İngiliz Müşterek Beyannamesinin Beşinci Yıldönümü" **Vakit,** 12 Mayıs 1944; F. R. Atay: Bir Yıldönümü" **Ulus,** 12 Mayıs 1944; Bu çevrenin dışında yeralan ve Hükümetin dış siyasanı eleştiren biri daha vardır: Eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras bkz. "İki Değil, Bir Tek Cihan Harbi Var" **Vatan,** 7 Ocak 1944; "Beklenecek Başka Ders: Müşterek Emniyet" **Vatan,** 13 Ocak 1944; "Hadiselerin Zaruretinden Doğan Bir Teşebbüs" **Vatan,** 23 Nisan 1944; "Türkiye'nin Uluslararası Durumu", **Vatan,** 19 Haziran 1944.

234 Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun konuşması ve konu ile ilgili tartışmalar için bkz: **TBMMZC.,** D. VII, C. 13, İ. 1. Fevkalade İnikat (2.8.1944) s. 3-11. Ayrıca Ayın Tarihi: No: 129 Ağustos 1944, s. 60-65.

235 O. Murat Güvenir: **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını;** Gazeteciler Cemiyeti Yyn., İst., 1991, s. 199-200.

236 Bkz.: Claud Alberd Colliard: **Droit İnternational et Histoire Diplomatique (Documents Choisis);** Edition Domat Mont-Chestien, Paris 1950, s. 606-608.

237 Atalantik Beyannamesinin metni için bkz.: **Ayın Tarihi,** No: 93 (Ağustos 1941) s. 150vd.; Colliard, a.g.k., 604-605, Ayrıca, Jean Babtiste Duroselle: **Histoire Diplomatique de 1919 a Nos Jours;** 11. Edition, Dalloz, Paris, 1993, s. 306-307.

238 Birleşmiş Milletler Demeci için bkz: İlhan Lütem: **Devletler Hukuku;** Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık, Ank., S. 150 vd.; Colliard, a.g.k., 605.

239 Dumbaton-Oaks, ABD, İngiltere, SSCB, Çin delegelerinin hazırlamış olduğu, savaş sonrası kurulacak dünya düzenini belirleyecek büyük bir projedir. Geniş kapsamlı hazırlanmış bu projede Türkiye'yi yakından ilgilendiren konular Konferans' a Genel Kurmayı temsilen katılan Kurm Yüz. Hüseyin Ataman ve Hav. Kur. Yüz. Tekin Arıburun tarafından 40 sayfalık bir rapor şeklinde hazırlanmış ilgililere sunulmuştur. Bkz.: **ATESE Arşivi,** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 21, Dosya 21 (San Fransisco Raporu) Fihrist 6.

240 **Ayın Tarihi,** No: 135 (Şubat 1945) ayrıca 1945'in olayları için bkz: Pierre Renouvin: **Histoire Des Relations Internationales, III, De 1871 a 1945;** Hachette, Paris 1994, s. 875-906.

241 **Tahran-Yalta Ve Potsdam Konferansları- Gizli Belgeler;** Türkçesi Fahri Yazıcı, Sinan Yyn., İst. 1972, s. 127-132; Duroselle, a.g.k., 422.

242 **Tahran- Yalta ve Potsdam...,** s. 173-176.

243 Asım Us, **Hatıra Notları.,** 600.

244 **Ayın Tarihi,** No: 138 (Mayıs 1945) s. 396; Ayrıca Churchill'in konuşmasının yorumları için bkz.: Nadir Nadi: "Churchill'i Dinlerken", **Cumhuriyet,** 15 Mayıs 1945; Necmeddin Sadak: "M. Churchill'in Avrupa'da Hürriyet ve Demokrasi Hakkında Sözleri", **Akşam,** 15 Mayıs 1945; Ekrem Ziya Uşaklıgil: "İmtihan Kapısından", **Son Posta,** 15 Mayıs 1945.

245 **Ulus,** 12 Ağustos 1945.

246 Yalman, a.g.k., II, 333.

247 Ergin, a.g.m., 395.

248 İç siyaset alanında Sovyetleri hoşnut etme düzenlemeleri bu kadarla da kalmamıştı; Alman Büyükelçisi Von Papen'e "suikast" düzenlemekten hüküm giymiş Pavlov ve Kornilov adlı Sovyet Büyükelçiliği'nde görevli iki Sovyet yurttaşı, TBMM'de kabul edilen özel bir yasa çıkartılarak serbest bırakılmıştı (**Tan,** 9 Ağustos 1944; **Vatan,** 9 Ağustos 1944). Alman işgali sırasında Nazilerle işbirliği ettiği ileri sürülen Mihver ülkeleri yurttaşlarına Türkiye sınırlarını kapamıştı. 9 Eylül'de Türkiye'ye sığınmış bulunan Bulgaristan eski İçişleri Bakanı Garovski 19 Eylül günü bu ülkeye geri gönderilmişti. Sovyetlerin isteği üzerine, savaş ve Alman işgali sırasında, Alman ordusunda görev alan ve Türkiye'ye kaçan Sovyet yurttaşı Türkler de Sovyetler Birliği'ne geri verilmişti. Yine Romanya'ya kaçıp, Türkiye'ye gelmek isteyen 20-30 bin Kırım Türkü Sovyetleri kızdırmamak için ülkeye kabul edilmemişti. (Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl,** 148-149, Koçak, **Türkiye'de Milli Şef...,** 321.).

249 Necmettin Sadak: "Sovyet Rusya'nın Bulgarista'a Harp Notası"; **Akşam,** 7 Eylül 1944.

250 Armaoğlu, A. g. m. 39; A. Şesmer: "Yalta'da Türkiye", **Siyasal İlimler Mecmuası,** Cilt XXIV, Sayı: 227, Nisan 1954, s. 433-435; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri,** 272-273.

251 Ne var ki; Türk Boğazlarını uluslararası alanda ilk söz konusu eden Churchill' dir. 1943'de Tahran Konferansı'nda, Churchill şöyle demiştir; "...Eğer Türkiye savaşa girme teklifini kabul etmezse, bunun için ciddi sonuçlar doğurabileceğini ve Onun Boğazlar üzerindeki haklarını etkileyebileceğini Türkiye'ye hatırlatmaya hazırım." (Berajkov, a.g.k., 134.).

252 **Tahran Yalta ve Potsdam,** 128; Weisband, a.g.k., 377.

253 A.g.k., 127-132.

254 T. C. Dışişleri Bakanlığı, 244.

255 **TBMMZC. D. VII,** C. 15, Olağanüstü Toplantı, 1. O. (23. 2. 1945) s. 126-131.

256 Aynı tutunak, s. 126-131; Ayrıca **Ayın Tarihi,** No: 135 Şubat 1945, s. 38-39.

257 Şükrü Saraçoğlu'nun bu konuşması için bkz.; **TBMMZC,** D. VI, C. 26, İ. 3 (5. 8. 1942) 77. İ; Ayrıca Koçak, **Türkiye'de Milli Şef...,** 221.

258 **TBMMZC.,** D. VII. C. 15, Olağanüstü Toplantı, 1. O, (23. 2. 1945).

259 **Ayın Tarihi,** No: 135, s. 32.

260 Uran, a.g.k., 423; Us, **Hatıra Notları,** 631.

261 Ancak, TBMM bu antlaşmayı 20.5.1946 günü onaylamıştır. (Faroz ve Bedia Turgay Ahmad; **Türkiye' de Çok Partili Politika'nin Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971;** Bilgi Yyn., Ank., 1976, s. 13).

262 Basının son karar karşısındaki tutumu için bkz.: H. C. Yalçın; "Türk Amerikan Dostluğu", **Tanin,** 7 Ocak 1945; Necmettin Sadak: "Türkiye'nin Verdiği Kararın Tam Manası", **Akşam,** 26 Şubat 1945; H. C. Yalçın: "Türkiye'nin Kararı Karşısında" **Tanin,** 26 Şubat 1945; F. R. Atay: "Beklediğimiz Mükafat", **Ulus,** 5 Mart 1945.

263 **Ayın Tarihi,** No; 136, Mart 1945, s. 52; T. C. Dışişleri Bakanlığı..., 248.

264 Armaoğlu, **20. Yüzyıl.,** 415.

265 **Ayın Tarihi,** No: 137, s. 63.

266 Bkz.: Sarper-Vinogradov görüşmeleri. **T. C. Dışişleri Bakanlığı...,** 255.

267 Bkz: **T. C. Dışişleri Bakanlığı...**263 vd.

268 George Kirk: **Survey of International Affairs The Middle East 1945-1950;** Royal Institude of International Affairs, London, 1954. s. 21.

269 H. C. Yalçın: "Moskova Radyosu'nun Hücumları", **Tanin,** 29 Haziran 1945; **Ayın Tarihi,** No, 139. s. 142.

270 **Ayın Tarihi,** No: 136, s. 58-59.

271 A.g.d...59.

272 Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl.,** 148.

273 Truman: **Hatıralarım,** Çev. Cihat Baban, Semih Tuğrul, Ulusal Basımevi, Ank, 1968, s. 168.

274 A.g.k., 168.

275 A.g.k., 168.

276 Deringil, a.g.k., 251-252.

277 "Vatan" ve "Tan" gazetelerinde yakında gelecek olan müttefik zaferinin gerçekte, çoğulcu demokrat rejimlerin, otoriter rejimlere üstün gelmesi anlamını taşıdığını vurgulayan çeşitli yorum ve yazılara rastlanmaktaydı. Bkz.: A. E. Yalman; "Kime Karşı", **Vatan,** 23 Eylül 1944; H. C. Yalçın: "Değişen Terazi", **Tanin,** 23 Eylül 1944; "Dünyada Bir Zihniyet Tasfiyesi", **Tasvir-i Efkar,** 23 Eylül 1943.

278 Bkz: **Ayın Tarihi,** No: 124 Mart 1944; Necdet Ekinci: **İkinci Rünya Savaşı' ndan Sonra Türkiye' de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler;** İkinci Baskı Toplumsal Dönüşüm Yyn. Ank., 1997, s. 271- 272; Ayrıca; Güvenir, a.g.k., 137; Toker, a.g.k., 51; Koçak, **Türkiye' de Milli Şef...,** 348.

279 Bkz.: A. E. Yalman: "Rey Durumunun Tahlili", **Vatan,** 25 Mart 1944.

280 **Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı, (Radyo Konferansları)** Başnur Matbaası, Ank. 1970 S 424: Nihal Kara İncioğlu "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları2, **Tarih ve Demokrasi-Zafer Tunaya Armağanı,** Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yyn. İst., 1992, s. 72-73; Yetkin, a.g.k., 245-246.

281 **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri.,** 389-340.

282 **Ayın Tarihi,** No: 135, Mart 1945, s. 250; Buna en çok itiraz eden Sovyetler Birliği idi. "Türkiye her ne kadar Hitler Almanyası'na harp açarak son anda Müttefikler cephesine katılmış ise de Hür Devletler Konferansı'nda onun yeri yoktur" diyordu (Ali Fuat Başgil: **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri;** Çeltük Matbaası, İst., 1966, s. 55).

283 Rıfkı Salim Burçak: **Türkiye' de Demokrasiye Geçiş-1945-1950;** Olgaç Yyn., Ank., 1979, s. 47; Ahmet Taner Kışlalı: **Forces Politiques Dans la Turquie Moderne;** AÜSBF. Yyn., Ank 1968, s. 16; Ayrıca bkz.: Vladimir I. Danilov: " Çok Partili Sisteme Geçişte Türk Demokrasisin Gelişmesinin Önemli Bir Safhası"; **XI. Türk Tarih Kongresi,** Ank 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler VI. Cilt, TTKB; Ank., 1994, s. 2314.

284 F. C. Erkin: "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", **Milliyet,** 14 Ocak 1974; San Fransisco'ya giden kurulun bir başka delegesi olan Nihat Erim de İnönü'nün kendilerine **"Türkiye'de pek yakında çok partili hayatın başlayacağını ilan etmek yetkisini verdiğini"** yazarak, Erkin'i doğrulamıştır. Bkz.: "Şekil ve Mahiyet Olarak Cumhuriyetimiz", **Ulus,** 20 Ekim 1950.

285 San Fransisco'ya giden heyetin tam listesi ve raporu için bkz.: **AT-ESE Arşivi;** İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu No: 21, Dosya No: 21 1945 San Frasisco Raporu Fihrist 21-9-11.

286 **Ayın Tarihi:** No: 138, Mayıs 1945, s. 633.

287 A.g.d., 304-305.

288 Bu amaçla 27 Aralık 1945'de Moskova Konferansı'nın Uzak Doğu Komisyonu, General Mac Arthur'u Japon militarizminin oluşmasında etkin olmuş olan büyük ailelerin tasfiyesini ve demokratikleşmeye yönelik bir Japon anayasasının hazırlanmasında görevlendirmiş bulunuyordu (Duruselle, 464-465).

289 **Ayın Tarihi:** No: 138, Mayıs 1945, s. 396.; Ayrıca Churchill'in bu konuşmasının yorumları için bkz: Nadir Nadi: "Churchill' i Dinlerken" **Cumhuriyet,** 15 Mayıs 1945; Necmettin Sadak: "M. Churchill'in Avrupa'da Hürriyet Ve Demokrasi Hakkındaki Sözleri", **Akşam** 15 Mayıs 1945; Ekrem Uşaklıgil; "İmtihan Kapısından", **Son Posta,** 15 Mayıs 1945.

290 İnönü'nün bu söylevi için bkz.: **Ayın Tarihi,** No: 138, s 52-53.

291 Bkz. **Meeting At Potsdam;** By Charles L. Mee, Jr; A Del Book, New York 1976.

292 Churchill seçimleri kaybetmesine karşın, uluslararası konferanslarda bir süre ülkesini temsil etmeyi sürdürdü.

293 T. C. Dışişleri Bakanlığı..., 280-283.

294 Truman, a.g.k., 168.

295 **Meeting At Potsdam.,** 273.

296 **Tahran Yalta Potsdam,** 173.

297 Ekinci, a.g.k., 282.

298 Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri,** 297.

299 Ekinci, a.g.k., 283.

300 Verilen notanın tam metni için bkz: **Ayın Tarihi;** No: 144, Kasım 1945 s. 71; **T. C. Dışişleri Bakanlığı...,** 283.

301 Türkiye ABD'nin bu önerisinde özellikle 2. maddesine takılmıştı. Bu madde bütün Sovyet donanmasının aynı anda Boğazlardan geçerek İstanbul önlerine gelebilmesine olanak sağlıyordu.

302 Bkz.: **Ayını Tarihi:** No: 144, s. 77.

303 Bkz.: **Ayın Tarihi:** No: 145, Aralık 1945, s. 14-15.

304 Burçak, **Moskova Görüşmeleri...,** 182; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri,** 273-274; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri...,** 302.

305 **İnönü Diyor ki...,** 222.

306 İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945 günü TBMM'de yapmış olduğu bu tarihsel konuşmadan önce, Türk kamuoyu Sovyetler Birliği'nin Türk toprakları konusundaki isteklerini yabancı basından öğrenmekteydi. Saraçoğlu Hükümeti iki ülkenin ilişkilerini daha da çıkmaza sokmamak ve Sovyet Hükümeti'nin belki isteklerini geri alır düşüncesinden yola çıkarak bu gerçeği açıklamamıştı (Burçak, **Moskova Görüşmeleri...,** 181.).

307 Bu konuda bkz.: "Boğazlar ve Diğer Rus İstekleri" **Yeni Sabah,** 7 Ekim 1945; Necmettin Sadak: "Boğazlar Meselesi ve Türk Sovyet Münasebetleri", **Akşam,** 7 Ekim 1945; H. C. Yalçın: "Boğazlar Meselesi Üzerinde Biraz Aydınlık" **Tanin,** 12 Ekim 1945; Asım Us: "Boğazlar Meselesi", **Vakit,** 13 Ekim 1945.

308 Burçak, **Moskova Görüşmeleri.,** 181.

309 A.g.k., 181.

310 **Ayın Tarihi,** No, 145, s. 151; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri...,** 302; 21Aralık 1945'de Moskova'nın **"Pravda", "İzvestia", "Kızıl Yıldız"** ve **"Tront"** gibi belli başlı gazetelerinde, iki Gürcü profesörün daha önce Tiflis'te yayınladıkları mektup yer aldı. Buna göre; Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Giresun Gürcistan toprağı olarak kabul edilmekteydi. ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'ne geri verilmeliydi. (Burçak, **Moskova Görüşmeleri.,** 182.) Sovyet Gürcistan'ın bu girişimi sürerken, bunu Sovyet Büyükelçiliğinin Sovyet Ermenistan'ına yerleşmek isteyen Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının kayıtlarını yaptırmak üzere İstanbul Başkonsolosluğuna başvurularını yapmaları yolundaki duyurusu izledi (Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri.,** 302).

311 Karpat, a.g.k., 126; Danilov, A. g. m., 2314.

312 Bkz.: Çetin Yetkin: "II. Dünya Savaşı Bitiminde Çok Partili Düzene Geçişte Temeldeki Bozukluk" **Atatürkçü Bilinç, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** Sayı: 1, Cilt: 1 Ocak 1994, s. 4.

313 Bkz.: Barutçu, a.g.k., 412-419; Daha 1942 ve 1943 yıllarında Çorlu'da bir grup subay İnönü'nün "Tek Parti Yönetimi"ni devirmek amacıyla birleşmişler ve General Muzaffer Tuğsavul'a başvurarak kendilerine başkanlık etmesini istemişlerdir. Ancak buna ek olarak Alpaslan Türkeş'in aktardığı başka girişimler daha vardır. Bu darbeci gruplar için bkz: Muammer Taylak: **27 Mayıs ve Türkeş;** Ayyıldız Matbaası, Ank. 1976, s. 6-12.

314 Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 6 Ocak 1944 günü **Ulus** gazetesinde; "...**halkçılık ilkesini gerçekleştirmek amacıyla hürriyetin kısıtlanabileceğini"** söylerken, aynı Saraçoğlu 6 Eylül 1945'de aynı gazetede; "eski rejimi korumak amacıyla alınan şu ya da bu önlemlerin yeniden gözden geçirileceğini" söylemekteydi. İç ve dış baskılar Tek Parti'nin yöneticilerini böylesine değiştirmiş bulunuyordu. Ali Fuat Başgil'e göre; **"İnönü İspanya diktatörü Franco gibi harpten sonra da totaliter rejimini devam ettirebileceğine kanaat getirseydi, bunda tereddüt etmeyecekti..."** (a.g.k., 55.).

315 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Necdet Ekinci: **Sanayileşmek ve Uluslaşmak Sürecinde Toprak Reformu'ndan Köy Enstitülerine;** Kültür Bakanlığı Yyn., Ankara 1997.

316 Konu ile ilgili tartışmalar için bkz.: **TBMMZC, DVI,** İ. 3 (5. 6. 1942 69. İ; DVII, C.?', T2, B: 54, O. 1, s. 60-63; **Ayrıca Ayın Tarihi:** No. 138, s 29-33.

317 Cem Eroğul: **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi;** İmge Kitapevi, İkinci Baskı, Ank, 1990, s. 9-10.

318 Toker, a.g.k., 58.

319 **TBMMTD,** D. VII, C. 18, (29. 5. 1945) 65. B. s. 37-41.

320 **TBMMTD.,** D. VII, C. 17, T. 2, (15. 5. 1945) 54. B, s. 70.

321 **TBMMTD.,** D. VII, 17, T. 2 (15. 5. 1945) 54. B. s. 80-81.

322 Barutçu, a.g.k., 293; **Vatan,** 5 Haziran 1945.

323 Mali Yılbaşı sene sonuna alınması nedeniyle 1945 Bütçe Yasası yedi aylık hazırlanmıştı.

324 Eroğul, a.g.k., 9.

325 Barutçu, a.g.k., 296-297; Ekinci, **İkinci Dünya Savaşın'dan Sonra...**295-296; Mahmut Goloğlu: **Milli Şef Dönemi 1934-1945;** Kalite Matbaası, Ank 1974 s. 354-355. Karpat, a.g.k., 129; Koçak, **Türkiye'de Milli Şef.,** 385; Toker, a.g.k., 62-63.

326 Dörtlü Takririn tam metni için bkz: Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş,** 241-244; Ahmet Yeşil: **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş;** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yyn., Ank, 1988, Ek-I.

327 Mahmut Goloğlu: **Demokrasiye Geçiş 1946-1950;** Kaynak Yyn, İst. 1982, s. 34.

328 Samet Ağaoğlu: **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru;** Doğuş Matbaası, İst, 1972, s. 85; Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş...,** 42.

329 Hilmi Uran: "Tek Parti' den Demokrasiye, DP nin Kuruluşuna Yol Açan Dörtlü Takrir", **Dünya,** 4 Kasım 1958.

330 Toker, a.g.k., 67.

331 **"Dörtlü Takrir"**in geri çevrilmesinin gerçek nedeni tartışmalı olmakla birlikte, iki görüş ağırlık kazanmaktadır. Birinci görüşe göre, CHP Genel Başkanı, Cumhurbaşkanı, "Milli Şef" unvanlarını üzerinde taşıyan İsmet İnönü'nün 19 Mayıs söylevinde açıkça işaret ettiği liberalleşme buyruğuna karşın CHP'liler daha otoriter tepki alışkanlıklarını yitirmemişlerdir. İkinci görüşe göre ise CHP, kendi içinden bir muhalefet partisi çıkarabilmek için özellikle sert bir tutum almıştır. Gerçekte her iki görüşte de gerçek payı bulunmaktadır. (Eroğul, a.g.k., 11; Ekinci, **İkinci Dünya Savaşından Sonra...,** 299.; Karpat, a.g.k., 130-131).

332 Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye:** İkinci Cilt, E Yayn. !st 1983, s. 475-456.

333 Tarık Zafer Tunaya: **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952);** Doğan Kardeş Yyn, İst. 1952, s. 683.

334 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 14. Bu görüşlerini kamuoyuna ulaştırmak için basında etkin olan yazarlara bir **"kuzu ziyafeti"** vermiş, bu nedenle basında **"kuzu partisi"** olarak adlandırılmıştı. (Ekinci, **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra.**, 300; Toker, a.g.k., 70; Yeşil, a.g.k., 48).

335 Ekinci, **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra,** 300.

336 Eroğul, a.g.k., 11-12; Karpat, a.g.k., 130-131.

337 Necmettin Sadak: "İyi Bir Haber: Celal Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti" **Akşam,** 3 aralık 1945.

338 **Cumhuriyet,** 5 Aralık 1945.; İnönü ve Bayar arasında şu konuşma geçmiştir; İnönü; "Terakkiperverde olduğu gibi itikadı diniyye biz riayetkarız diye bir madde varmı? -"Hayır Paşam Laikliğin dinsizlik olmadığı vaar"- "Ziyanı yok Köy Enstitüleriyle İlkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?" -**"Yok"** - **"O halde tamam"** (Toker, a.g.k., 81).

339 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 16; **"Demokrat Parti"** adında hepsi de birleşmişlerdi. Bayar bunun nedenini şöyle açıklamıştı: **"Bunda Amerikan modeli rol oynamadı değil..., Orada da bir Cumhuriyetçi Parti, bir de Demokrat Parti yok muydu?"** (Toker, a.g.k., 80).

340 **Ulus,** 8 Ocak 1946; **Akşam** 8 Ocak 1946.

341 Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş.**, 42.

342 DP'nin daha ilk kuruluş gününde 7 Ocak tarihindeki basın toplantısında bir gazeteci Celal Bayar'a şu soruyu yönetiyordu; **"Serbest Fırka hikayesi henüz hatırlarda olduğuna göre DP'nin de bir danışıklı dövüş mahsulü bulunmadığını temin edebilir misiniz?"** DP Genel Başkanı buna şu yanıtı verdi: **"Serbest Fırka dahi muvazaa partisi değildir. Muvazaa hafifliktir. Ne bunu teklif edecek, ne de bu bu teklifi kabul edecek kimseler bulunmadığı gibi, memleketin de muvazaalı işlere tahammülü yoktur."** (Toker, a.g.k., 83.).

343 **Ulus,** 7 Mart 1946.

344 Bkz: H. C. Yalçın: "Türk-Amerikan Dostluğu" **Tanin,** 7 Ocak 1945; Nadir Nadi: "Yaşasın Demokrasi", **Cumhuriyet,** 26 Ağustos 1945; A. Ş. Esmer: "Amerikalılar Türkiye'den Ne Bekliyorlar?" **Ulus,** 11 Eylül 1945; F. R. Atay: "Barış Kurucu Amerika" **Ulus,** 15 1947.

345 **Vatan,** 22 Haziran 1946.

346 Toker, a.g.k., 89.

347 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 20.

348 İnönü'nün bu konuşması için bkz.: **İnönü Diyor ki,** 20.

349 Bkz.; **Ayın Tarihi:** No: 168, Kasım 1947, s. 67-68.

350 **İnönü Diyor ki...**, 226-227; **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri,** 399-340.

351 **TBMMTD,** D, VII, C. 24, B. 59 (5. 61946) O. 1, s. 48-50.

352 Hüseyin Nail Kübalı: "Siyasi Seçimler ve İki Dereceli Seçimin Mahiyeti" **Cumhuriyet,** 10-13 Nisan 1946; Tunaya, a.g.k., 546-547.

353 Daha sonra bu yöntem 1950 Seçimleri öncesinde değiştirilecektir.

354 Bu tasarının yasalaşması ile birlikte ülkede öylesine hızlı bir dernekleşme başlamıştı ki, 1946'dan 1950 yılı sonlarına değin kurulan dernek sayısı 7219'a ulaşmıştı. Bkz.: Ahmet N. Yücekök: **Türkiye' de Dernek Gelişimleri: 1946-1968;** Ank. 1973, s. 151; Bu kurulan derneklerden biri de 17 Kasım 1946'da İstanbul'da kurulan **"İnsan Hakları Derneği"**dir. Kuruluşu resmen açıklandığı zaman kamuoyunda şaşkınlık yarattı. Çünkü aşırı solcu olarak tanınan kişilerin yanında bu derneğin üyesi ve kurucu başkanı olarak tanınan Mareşal Fevzi Çakmak'ın yer almasıydı. Çakmak'ın temiz, dürüst, iyi niyeti ve Cami Baykurt ve T. R: Aras ile olan eski arkadaşlığı onu derneğin faal üyeliğine itmişti. (Bkz.: Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş,** 130-139; Tevetoğlu, a.g.k., 577; **Cumhuriyet,** Ulus, 18 Ekim 1946).

355 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 21.

356 **TBMMTD,** D: VII, C. 24, B. 61 (10. 6. 1946), O. 1, s. 103-104.

357 **TBMMTD,** D. VII, C. 24, B. 64 (13. 6. 1946) O. 1, s. 3-5.

358 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 39.

359 **TBMMTD,** D. VII, C. 24, B. 64 (13. 6. 1946) O. 1, s. 3-5.

360 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 39, Şükrü Esirci: **Menderes Diyor ki;** Demokrasi Yyn. İst. 1967, s. 60.

361 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 40.

362 Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş.**, 59-50.

363 Bayar'ın bu demeci için bkz.: Toker, a.g.k., 97.

364 **Ulus, Cumhuriyet,** 26 Nisan 1946.

365 **TBMMTD,** D. VII; c. 22, B. 45 (29. 4. 1946) O. 2, s. 233.

366 Karpat, a.g.k., 136.

367 İnönü'nün Akşehir Söylevi (6 Mayıs 1946), **Ulus,** 7 Mayıs 1946.

368 İnönü'nün bu konuşması için bkz.: **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri,** 402-403; **Ulus,** 11 Mayıs 1946.

369 CHP yeni seçimlerin gerekli oluşunun nedenlerini şöyle açıklamıştı: **"Memleket idaresini ve politikasını içerde ve dışarıda kararlı bir hale getirmek için yeni seçimlere karar verdik.** (Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 21) Bayar'a göre DP yalnızca 34 ilde ve 160 ilçede örgütlenmişlerdi. (**Cumhuriyet,** 12 Haziran 1946).

370 Haluk Ülman: "Seçim Sistemimiz ve Başlıca Siyasi Partilerimiz", **AÜSBFD.** C. XII (Haziran 1957) s. 45.

371 Adnan Menderes: "Teessür Verici Bir Manzara", **Vatan,** 19 Mayıs 1946.

372 **Cumhuriyet, Ulus, Tasvir, Vatan,** 22 Temmuz 1946.

373 **Cumhuriyet,** 23 Temmuz 1946.

374 **Cumhuriyet,** 24 Temmuz 1946.

375 **Ayın Tarihi;** No: 152, Temmuz 1946, s. 5.

376 Bkz.: Tekin Erer: **Türkiye'de Parti Kavgaları;** 2. Baskı, İst 1966 s. 311-313.

377 **Cumhuriyet,** 25-26 Temmuz 1946.

378 Celal Bayar'ın açıklamaları için bkz: **Yeni Sabah,** 25 Temmuz 1946.

379 **Cumhuriyet,** 1 Ekim 1949.

380 Bkz.: **Tasvir,** 6-16 Ağustos 1946.

381 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 24; ayrıca **Cumhuriyet, Ulus, Vatan,** 6 Ağustos 1946; Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Peker'den önce bazı siyasilere başkanlık önermişti. Ama hiç kimse bu görevi üstlenmek istememişti. Başbakanlık önerilenlerden biri de Hilmi Uran'dır (Bkz.: Uran, a.g.k., s. 456-458; Ayrıca Fahir Giritlioğlu: **Türk Siyasi Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii;** C. I, İst. 1965, s. 199.).

382 Giritlioğlu, a.g.k., 199-200; Toker, a.g.k., 133-134.

383 Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş.**, 100-101; Peker'e bu görevin verilişi, DP'de kaygılara yol açarken, CHP içinde uzun zamandır muhalefete karşı sert önlemler alınmadığından yakınmakta olan otorite yanlılarınca yerinde bir karar olarak kabul edilmekteydi (Karpat, a.g.k., 150).

384 7 Eylül Kararları için bkz.: **Ayın Tarihi;** No: 154, Eylül 1946, s. 16-19.

385 7 Eylül Kararları öncesi çıkan çeşitli söylentiler nedeniyle İngiliz Büyükelçisi Kell, 2 Eylül 1946 günü, Gazeteciler Cemiyeti'nde bir açıklama yapma gereğini duymuş, İngiltere'nin Türkiye'nin iç siyasetine karıştığı söylentilerini reddederek şöyle demişti: "Garip ve asılsız bir söylenti duydum, güya İngiltere Türkiye'nin iç politikasına karışıyormuş. Olmaz ya, biz böyle bir hata işlemeye kalkışsak bile Türk onuru bunu şiddetle reddeder..." (**Cumhuriyet,** 3 Eylül 1946).

386 Karpat, a.g.k., 151.

387 Bila, a.g.k., 215.

388 Haluk Cillov: **Türk Ekonomisi;** İst, 1970, s. 139.

389 **Cumhuriyet, Vatan,** 2 Kasım 1946.

390 Karpat, a.g.k., 152.

391 Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş.**, 96-97; Karpat, a.g.k., 152-153.

392 Karpat, a.g.k., 162.

393 Cumhuriyet, **Vatan,** 14 Eylül 1946.

394 Başbakan Recep Peker'in söz konusu kanun tasarısı ile ilgili konuşması için bkz.: **TBMMTD,** D. VIII, C. 1, s. 313.

395 Aynı oturum, 292.

396 Aynı oturum, 280.

397 **Cumhuriyet,** 8-11 Ocak 1947; **Ulus,** 7-11 Ocak 1947; **Vatan,** 9-12 Ocak 1947.

398 Karpat, a.g.k., 161.

399 **Vatan,** 27 Mart 1947.

400 Recep Peker'in bu konuşması için bkz.: **Ayın Tarihi:** No: 161, Nisan 1947, s. 9.

401 **Cumhuriyet,** 3-4 Nisan 1947.

402 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 31.

403 **Cumhuriyet,** 13 Nisan 1947.

404 **Cumhuriyet,** 10 Mayıs 1947.

405 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 33.

406 Halil Menteş'in mektubunun tam metni için bkz: **Cumhuriyet,** 24-25 Şubat 1947.

407 Beyannamenin tam metni için bkz.: **Ayın Tarihi,** No: 163, Temmuz 1947, s. 14-17; **Ulus,** Cumhuriyet, **Vatan,** 12 Temmuz 1947.

408 Toker, a.g.k., 200.

409 **Cumhuriyet,** 4 Aralık 1947.

410 Shaw, a.g.k., 477.

411 Bkz: Tunaya, a.g.k., 712-715.

412 Bernard Lewis: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**; Çev. Metin Kıratlı, TTKB, 1991, s. 308-309.

413 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 18; Bila, 202; F. R. Atay; "Missouri" **Ulus,** 8 Nisan 1946; Bazıları ise, Amerikalı askerlerin sıkıntılarından rahatsız olmuştur: "**...Konuşuyor, gülüşüyorduk, bir bahriyeli uzaktan bana işaretler yaparak; "Benim şikayetim var" dedi "Buradaki annelerden şikayetçiyim. Kızlarını çok sıkıyorlar, saat altıdan sonra eve gitme mecburiyeti var. Halbuki ben ancak dörtte beşte karaya çıkıyorum. Ahbap olduğum kızlarla ancak iki saatçik görüşebiliyorum...**" (Sinan Korle: "Conilerin Düşünceleri" **Vatan,** 9 Nisan 1946).

414 **Ulus,** 7 Nisan 1946.

415 **Ulus,** 9 Mayıs 1946.

416 Bu Sovyet notası için bkz.: **Ayın Tarihi:** No: 154, Eylül 1946, s. 46-51; **Dışişleri Bakanlığı...,** 295-302.

417 Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası...,** 196.

418 İsmail Soysal: "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri" **Belleten,** CXLI, Sayı: 162, TTK, Nisan, 1977, s. 257-275.

419 Ahmet Emin Yalman da aynı düşünceyi taşımaktadır: Uluslararası önemli kararlar alınacağı sırada çok partili yaşama geçilmesi, durumu Türkiye yararına değiştirmiştir. (A. E. Yalman: "Kara Kedilere İş Yok", **Vatan,** 7 Ocak 1946.).

420 Türkiye' nin karşı notası için bkz.: **Ayın Tarihi:** No: 155, Ekim 1946, s. 58-70; **Dışişleri Bakanlığı...,** 302-316.

421 **Cumhuriyet,** 26 Ekim 1946.

422 Ülman, **İkinci Dünya Savaşı' nın Başından Truman Doktirine Kadar...,** 94.

423 Duroselle, a.g.k., 469-470.

424 **Ulus,** 13 Mart 1947; Mesajın tam metni için bkz.: James P. Warburg: **Pourquoi Le Plan Marshall?;** Edition Self, Paris, 1948, s. 181-188.

425 Bu yardım konusunun ABD'nin basınında da ateşli tartışmalara neden olmuş, Türk siyasi rejimi dikkatleri üzerine çekmişti. Özellikle Ermeni kuruluşlarının gönderdikleri telgraflarda ve Amerikan başmakalelerinde yardımın totalitarizme karşı demokrasiyi korumak amacını güttüğünü, oysa Türkiye'de demokrasinin bulunmadığı belirtiliyordu. Bu nedenle Truman doktrini Kongre'de görüşülürken gerek Temsilciler Meclisi'nde gerekse Senato'da Türkiye'nin siyasi rejimi sert tartışmalara konu olmuştu (Karpat, a.g.k., 164-165).

426 Duroselle, a.g.k., 472-474.

427 Antlaşmanın metni için bkz: **Düstür,** III. Tertip, C. 29, s. 1278-1288. Ayrıca; Fahir Armaoğlu: **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (açıklamalı);** TTKB, Ank 1991, s. 168-178.

428 Türkaya Ataöv: "Soğuk Harp", **SBFD,** C. XXII, No: 3 (Eylül 1988), s. 275-276.

429 30 Haziran 1950 tarihine dek Marshall Planı'ndan Türkiye' ye 558 milyon lira ayrılmıştır. (**Marşal Planı ve Siz;** Güney Matbacılık ve Gazetecilik TOA, Ank, 1950, s. 10).

430 Karpat, a.g.k., 180.

431 **Türkiye İstatistik Yıllığı 1973.** DİE Yayn. Ank, 1974, s. 145.

432 Maurice Duvarger: **Siyasi Partiler;** Türkçesi Doç. Dr. Ergun Özbudun, Bilgi Yyn., İkinci Basım, Ank., 1974, s. 360.

KAYNAKLAR

RESMİ SÜRELİ YAYINLAR

Ayın Tarihi: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; No: 93 (Ağustos 1941); No: 124 (Mart 1944); No: 126 (Mayıs 1944); No: 129 (Ağustos 1944); No: 135 (Şubat 1945); No; 136 (Mart 1945); No: 137 (Nisan 1945); No: 138 (Mayıs 1945); No, 139 (Haziran 1945); No: 144 (Kasım 1945); No: 145 (Aralık 1945); No: 152, No: 155 (Ekim 1946); No: 161 (Nisan 1947); (Temmuz 1946); No: 163 (Temmuz 1947); No: 168 (Kasım 1947).

TBMMZC, (Tutanak Dergisi) Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü.

D. V. Yıllık 1 (TTK Kütüphanesi Özel Cilt), D. VI, C. 19, 26, 28, D. VII, C. 1, 6, 7. 9, 13, 15, 17, 18, 22, 24, D. VIII, C. 1.

Düstur: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; 3. Forma, C. XXV; III. Tertip, C. 29.

İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı, XV, 1942-1945;** Ankara, 1946.

Resmi Gazete: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; Sayı 5657, Mart 1944.

Türkiye İstatistik Yıllığı 1973. DİE Yyn. Ankara, 1974.

ARŞİV BELGELERİ

Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi; (Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 11, 15, 144, 156-2 Arş. IV-6, Dosya 55, Fihrist 135-1).

Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaşı Arşivi, Kutu 38, Dosya 12 Fihrist 1.

Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATESE Arşivi), İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Kutu 1- Dosya 1 Fihrist 134, 135, 137, 147, 148, 149, 150, 155, 158, 176.

Kutu 4- Dosya 4, Fihrist 4, 11, 12,

Kutu-5- Dosya 5, Fihrist 5-193,

Kutu-5- Dosya 5, Fihrist 5-183,

Kutu-11- Dosya11, Fihrist 11-205,

Kutu-13- Dosya 13, Fihrist 108, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 230.

Kutu-13- Dosya 13, Fihrist 13-252.

Kutu-17- Dosya 17 Fihrist 21-9-11. 17-15.

Kutu 21- Dosya 21 (1945 San Francisco Raporu) Fihrist 6.

Kutu-22- Dosya 22, (Deniz Kuvvetleri, **Lalahan Arşivi,** 1940-1941 Yılı Tatbikatları Dosyası).

Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Sandık 630, Dolap 62, Dosya 6.

YAYINLANMIŞ BULUNAN ULUSLARARASI İLİŞKİLER İLE İLGİLİ BELGELER-YAZIŞMALAR

ARMAOĞLU, Fahir: **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (açıklamalı);** TTKB, Ank 1991.

BERAJVOV, Valantin: **Tahran, Türkçesi: Ali Ediz,** Bilgi Yyn. Ankara, 1970.

COLLİARD, Claud Alberd: **Droit İnternational et Histoire Diplomatique (Documents Choisis);** Edition Domat Mont-Chestien, Paris, 1950.

İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri-Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943; Çev. Muammer Sencer, May Yyn. İstanbul 1968.

Meeting At Potsdam; By Charles L. Mee, Jr; A Del Book, New York, 1976.

Nazi-Sovyet Relations; Connecticut, 1976.

SOYSAL, İsmail: **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları,** C. I (1920-1945); T. T. K. B. Ankara., 1989.

SSCB Dışişleri Bakanlığı: **Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1943);** Türkçesi Levent Konyar, Havass, İst., 1981.

T. C. Dışişleri Bakanlığı: **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl-İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946);** Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973.

Tahran-Yalta ve Potsdam Konferansları-Gizli Belgeler; Türkçesi Fahri Yazıcı, Sinan Yyn. İstanbul, 1972.

SÖYLEV VE DEMEÇLER

KOP, Kadri Kemal (Derleyen): **Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları;** Akay Kitapevi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945.

MEİZİG, Herbert (Toplayan, metni hazırlayan ve notları neşreden): **İnönü Diyor ki, Nutuk-.Hitabe-Beyanatlar-Hasbıhaller,** Ülkü Basımevi, İstanbul, 1946.

KRONOLOJİLER

AHMAD, Faroz ve Bedia Turgay; **Türkiye' de Çok Partili Politika'nın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971;** Bilgi Yyn. Ankara, 1976.

ANILAR

ARAR, Asım: **Son Günlerinde Atatürk (Dr. Asım Arar'ın Hatıraları),** Selek Yyn., İstanbul, 1958.

BARUTÇU, Faik Ahmet: **Siyasi Anılar (1939-1954)**; Milliyet Yyn., İstanbul, 1977.

CHURCHİLL, Winston S.: **Çörçil Anlatıyor**; Çev. A. E. Yalman, C. I-IV, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İst., 1949.

ERKİN, Feridun Cemal: **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar**; C. I, TTKB, Ankara, 1980.

GÜNDÜZ, Asım: **Hatıralarım, Derleyen İhsan Ilgar**, Kervan Yyn. İstanbul, 1973.

İLHAN, Atilla: **Nazımın İki Talihsizliği, Hangi Edebiyat, Anılar ve Acılar**; Bilgi Yyn., Ankara, 1993.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri: **Politikada 45 Yıl**; Bilgi Yyn. Ankara, 1968.

NADİ, Nadir: **Perde Aralığından**; Çağdaş Yyn., 3. baskı, İstanbul, 1979.

PAPEN, Franz Von: **Memoires**; Flamarion, Paris, 1953.).

SERTEL, Sabiha: **Bir Roman Gibi**; Ant Yyn. İstanbul, 1969.

SOYAK, Hasan Rıza: **Atatürk'ten Hatıralar**, C II, Yapı Kredi Bankası Yyn., İstanbul, 1973.

TRUMAN: **Hatıralarım**, Çev. Cihat Baban, Semih Tuğrul, Ulusal Basımevi, Ankara,

TÜRKKAN, Reha Oğuz: **Taputluktan Gurbete**: Boğaziçi Yyn. İstanbul, 1975.

URAN, Hilmi: **Hatıralarım**; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.

US, Asım 1930-1950 **Atatürk, İnönü İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları**; Vakit Matbaası, İstanbul, 1966.

YALMAN, Ahmet Emin: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve İşittiklerim**, C. III (1922-1944) C. IV (1945-1970); İstanbul, 1970.

KİTAPLAR

AĞAOĞLU, Samet: **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru**; Doğuş Matbaası, İstanbul, 1972.

AĞAOĞLU, Samet: **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**; Bir Soru Matbaası, İstanbul 1972.

AKAR, Rıdvan: **Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği**; Belge Yyn., İstanbul, 1992.

ARAS, Tevfik Rüştü: **Görüşlerim, İkinci Kitap**; Yörük Matbaası, İstanbul, 1968.

ARMAOĞLU, **Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**; C. I, İş Bankası Kültür Yyn. Ankara, 1991.

AYDEMİR, Şevket Süreyya: **İkinci Adam**; CII, Remzi Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1968.

BAŞGİL, Ali Fuat: **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**; Çeltük Matbaası, İst. 1966.

BİLA, Hikmet: **CHP Tarihi (1919-1979)**; Doruk Matbaacılık, Ankara, 1979.

BURÇAK, Rıfkı Salim: **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş-1945-1950**; Olgaç Yyn., Ankara, 1979.

BURÇAK, Rıfkı Salim: **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**; Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1983.

Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı, (Radyo Konferansları); Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

CARTIER, Raymond: **İkinci Dünya Savaşı C. I, II**; Yayımlayan Sefa Kılıçoğlu, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, İstanbul, 1976.

CHP Üsnomal Büyük Kurultayı'nın Zaptı, 26. XII. 1938, Recep Uluşoğlu Basımevi, Ankara, 1938.

CİLLOV, Haluk: **Türk Ekonomisi**; İstanbul, 1970.

DERİNGİL, Selim: **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**: Tarih Vakfı Yurt Yyn. İstanbul, 1994.

DUROSELLE, Jean Babtiste: **Histoire Diplomatique de 1919 a Nos Jours**; 11. Edition, Dalloz, Paris, 1993.

DUVARGER, Maurice: **Siyasi Partiler**; Türkçesi Doç. Dr. Ergun Özbudun, Bilgi Yyn., İkinci Basım, Ankara, 1974.

EKİNCİ, Necdet: **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye' de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**; İkinci Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yyn. Ankara, 1997.

EKİNCİ, Necdet: **Sanayileşmek ve Uluslaşmak Sürecinde Toprak Reformu'ndan Köy Enstitülerine**; Kültür Bakanlığı Yyn., Ankara, 1997.

ERER, Tekin: **Türkiye'de Parti Kavgaları**; 2. Baskı, İstanbul, 1966.

ERGİN, Feridun: **Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi**; Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.

ERKİN, Feridun Cemal: **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**; Ankara Matbaası, Ankara, 1968.

EROĞUL, Cem: **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**; İmge Kitabevi, İkinci Baskı, Ankara, 1990.

ESİRCİ, Şükrü: **Menderes Diyor ki**; Demokrasi Yyn., İstanbul, 1967.

ESMER, Ahmet Şükrü, SANDER, Oral: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası" **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**; C. I, Dördüncü Baskı, A. Ü. S. B. F. Y. No: 407, Ankara, 1977.

ESMER, Ahmet Şükrü: **Siyasi Tarih (1919-1939)**: S. B. F. Y.; Ankara, 1953.

GİRİTLİOĞLU, Fahir: **Türk Siyasi Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**; C. I, İstanbul, 1965.

GLASNECK, Johannes: **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**; Çev. Arif Gelen, Onur Yyn. Ankara (Tarihsiz).

GOLOĞLU, Mahmut: **Demokrasiye Geçiş 1946-1950**; Kaynak Yyn, İstanbul, 1982.

GOLOĞLU, Mahmut: **Milli Şef Dönemi 1934-1945**; Kalite Matbaası, Ankara, 1974.

GOLOĞLU, Mahmut; **Milli Şef Dönemi (1934-1945)**; Kalite Matbaası, Ankara, 1974.

GREOİRE, Gafenco: **Dernieres jours de l'Europe**; Paris, 1946.

GÜRÜN, Kamuran: **Dışilişkiler ve Türk Politikası**, (1939'dan Günümüze Kadar) SBFY., Ankara, 1983.

GÜRÜN, Kamuran: **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)**; T. T. K. B:, Ankara, 1991.

GÜVENİR, O. Murat: **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını**; Gazeteciler Cemiyeti Yyn., İstanbul, 1991.

İNÖNÜ, İsmet: **Televizyona Anlattıklarım**; Haz. Nazmi Kal, Bilgi Yyn., Ankara, 1993.

JİVKOVA, Ludmila: **Türk İngiliz İlişkileri 1933-1939**; Çev. F. Muharrem, F. Erdinç, Habora Kitabevi Yyn., İstanbul, 1978.

KARPAT, Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi**; İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967.

KEYDER, Çağlar: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**; İletişim Yyn. İstanbul, 1980.

KIŞLALI, Ahmet Taner: **Forces Politiques Dans la Turquie Moderne**; AÜSBF. Yyn., Ankara, 1968.

KİRK, George: **Survey of International Affairs The Middle East 1945-1950**; Royal Institude of International Affairs, London, 1954.

KOÇAK, Cemil: **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**; Yurt Yyn. Ankara, 1986.

LEWİS, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**; Çev. Metin Kıratlı, TTKB, 1991.

LÜTEM, İlhan: **Devletler Hukuku Dersleri**; Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1959.

Marşal Planı ve Siz; Güney Matbacılık ve Gazetecilik TOA, Ankara, 1950.

MÜFTÜOĞLU, Mustafa: **Çankaya'da Kabus (3 Mayıs 1944)**; Yağmur Yyn. 2. Baskı, İstanbul, 1977.

ÖKTE, Faik: **Varlık Vergisi Faciası**; Nebioğlu Yyn. İstanbul, (Tarihsiz).

ÖZGÜLDÜR, Yavuz: **Türk Alman İlişkileri (1923-1945)**; Genel Kurmay Basımevi, Antalya, 1993.

RENOUVİN, Pierre, DUROSELLE, Jean Babtiste: **Introduction a l'Histoire Des Relations Internationales**; 4. Editon, Armand Colin, Paris 1991.

RENOUVİN, Pierre: **Histoire Des Relations Internationales, III, De 1871 a 1945**; Hachette, Paris, 1994.

SHAW, Stanford J. &Ezel Kural: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**: İkinci Cilt, E Yyn., İstanbul, 1983.

TAYLAK, Muammer: **27 Mayıs ve Türkeş**; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1976.

TEVETOĞLU, Fethi: **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960**; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

TOKER, Metin: **Tek Partiden Çok Partiye**; Milliyet Yyn. İstanbul, 1970.

TUNAYA, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)**; Doğan Kardeş Yyn, İstanbul, 1952.

ÜNAL, Oğuz: **Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu-Tek Parti Yönetimi'nden Çok Partili Rejime Geçiş Süreci**; Milliyet Yyn., İstanbul, 1994.

WARBURG, James P.: **Pourquoi Le Plan Marshall**; Edition Self, Paris, 1948.

WEISBAND, Edward: **İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası**; Türkçesi: M. Ali Kayabal, Milliyet Yyn., İstanbul, 1974.

YEŞİL, Ahmet: **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş;** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yyn., Ankara, 1988, Ek-I.
YETKİN, Çetin: **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945);** Altın Kitaplar Yyn. Ankara, 1983.
YÜCEKÖK, Ahmet N.: **Türkiye'de Dernek Gelişimleri:** 1946-1968; Ankara, 1973.

Dizi, Bildiri ve Makeleler

A. C. Saraçoğlu: **"Türkiye Hiçbir Zaman İtalya Olamaz" Yeni Sabah,** 2 Ağustos 1944.
ABALIOĞLU, Yunus Nadi, "Yeni Cumhur Reisimiz İsmet İnönü", **Cumhuriyet,** 13 Kasım1938.
ABALIOĞLU, Yunus Nadi: "Atatürk ve İsmet İnönü", **Cumhuriyet,** 12 Kasım 1938;.
ACKERMANN, Jozeph: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri" **Atatürk Konferansları VI,** (1973-1974) TTKB; Ankara, 1977.
ARAS, Tevfik Rüştü, "Neler Olacaktı"; **Milliyet,** 16 Mart 1971.
ARAS, Tevfik Rüştü: "İki Değil, Bir Tek Cihan Harbi Var" **Vatan,** 7 Ocak 1944; "Beklenecek Başka Ders: Müşterek Emniyet" **Vatan,** 13 Ocak 1944; "Hadiselerin Zaruretinden Doğan Bir Teşebbüs" **Vatan** 23 Nisan 1944; "Türkiye'nin Uluslararası Durumu" **Vatan,** 19 Haziran 1944.
ARCAYÜREK, Cüneyt: "İkinci Dünya Savaşına Ait Gizli Belgeler"; **Hürriyet,** 7 Kasım 1972.
ARMAOĞLU, Fahir: "İkinci Dünya Harbinde Türkiye"; **SBF Dergisi,** C. XIII, Sayı: 2, 1958, (Ayrı basım).
ARI, Kemal: "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye' de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar" **T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri,** C. I, GKB, **Ankara,** 1998.
ATAY, F. R.: "Bir Yıldönümü" **Ulus,** 12 Mayıs 1944.
ATAY, F. R.: "Irkçılık Turancılık", **Ulus,** 9 Mayıs 1944.
ATAY; F. R.: "Büyük Millet Meclisinin Dünkü Kararı" Ulus, 3 Ağustos, 1944.
ATAY, F. R.: "Beklediğimiz Mükafat" **Ulus,** 5 Mart 1945.
ATAY, F. R.: "Barış Kurucu Amerika" **Ulus,** 15 Mart 1947.
ATAÖV, Türkaya: "Soğuk Harp"; **SBFD,** C. XXII, No: 3 (Eylül 1988).
AYIŞIĞI, Metin: "İkinci Dünya Savaşı Başlarında İstanbul'da İhtikar Meselesi" **T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri,** C. I, GKB, Ankara, 1998.
CLARK, Edward C.: "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış"; **Yapıt Dergisi,** Sayı: 8, 1986.
ERGİN, Fahri: "İkinci Dünya Harbi ve Türkiye"; **Yakın Tarihimiz,** C. IV, Sayı: 52, Şubat 1963.
ESMER, A. Ş.: "Yalta'da Türkiye"; **Siyasal İlimler Mecmuası,** Cilt XXIV, Sayı: 227, Nisan 1954.
ESMER, A. Ş.: "Amerikalılar Türkiye'den Ne Bekliyorlar?" **Ulus,** 11 Eylül 1945;.
ERKİN, F. C.: "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", **Milliyet** 14 Ocak 1974.
ERİM, Nihat: "Şekil ve Mahiyet Olarak Cumhuriyetimiz", **Ulus,** 20 Ekim 1950.
İNCİOĞLU, Nihal Kara; "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları" 2, **Tarih ve Demokrasi-Zafer Tunaya Armağanı,** Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yyn; İstanbul, 1992.
KORLE, Sinan: "Conilerin Düşünceleri" **Vatan,** 9 Nisan 1946.
KURAT, Yuluğ Tekin: **"İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset"; Belleten,** CXXV. T. T. K. B. Ankara, 1961.
KÜBALI, Hüseyin Nail: "Siyasi Seçimler ve İki Dereceli Seçimin Mahiyeti"; **Cumhuriyet,** 10-13 Nisan 1946.
KÜRKÇÜOĞLU, Ömer: "Türk-İngiliz İlişkileri (1920'lerden 1950'lere)"; **Türk-İngiliz 1583-1984 (400. Yıldönümü) Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon,** TTKB, Ankara, 1961.
MENDERES, Adnan: "Teessür Verici Bir Manzara"; **Vatan,** 19 Mayıs 1946.
NADİ, Nadir: "Churchill'i Dinlerken"; **Cumhuriyet** 15 Mayıs 1945;.
NADİ, Nadir: "Yaşasın Demokrasi" **Cumhuriyet,** 26 Ağustos 1945.
ORTAYLI, İlber: "İkinci Dünya Savaşı'nda Şehirlerde Hayat"; **T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri,** C. I, GKB. Ankara 1998.
SADAK, Necmettin: "İngiltere ile İşbirliğimizin Beşinci Yıldönümü"; **Akşam,** 12 Mayıs 1944.
SADAK, Necmettin: "Sovyet Rusya'nın Bulgaristan'a Harp Notası"; **Akşam,** 7 Eylül 1944.
SADAK, Necmettin: "Türkiye'nin Verdiği Kararın Tam Manası"; **Akşam,** 26 Şubat 1945.
SADAK, Necmettin. "M. Churchill'in Avrupa'da Hürriyet ve Demokrasi Hakkında Sözleri"; **Akşam,** 15 Mayıs 1945.
SADAK, Necmettin: "Boğazlar Meselesi ve Türk Sovyet Münasebetleri"; **Akşam,** 7 Ekim 1945.
SADAK, Necmettin: "İyi Bir Haber: Celal Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti", **Akşam,** 3 Aralık 1945.
SERTEL, Z: "Türk Gençliğine Tarihten Bir İbret Levhası", **Tan,** 10 Mayıs 1944.
SOYSAL, İsmail: "1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ek Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu"; **Türk Tarih Kongresi, Ankara,** 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, T. T. K. B., Ankara., 1989.
SOYSAL, İsmail: "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi" **Belleten,** C. XLV/1, Sayı: 177, Ocak 1981, T. T. K. B., Ankara, 1981.
SOYSAL, İsmail, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı"; **Belleten,** C. XLVI, Sayı: 181-184, T. T. K. B. Ankara, 1983.
SOYSAL, İsmail: "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri"; **Belleten, CXLI,** Sayı: 162, TTK, Nisan, 1977.
TECER, Ahmet Kutsi: "Dünden Bugüne", **Ülkü, Yeni Seri,** Sayı: 3, İkinci teşrin 1941.
URAN, Hilmi: "Tek Parti'den Demokrasiye, DP'nin Kuruluşuna Yol Açan Dörtlü Takrir" **Dünya,** 4 Kasım 1958.
US, Asım: "Türk-İngiliz Müşterek Beyannamesinin Beşinci Yıldönümü" **Vakit,** 12 Mayıs, 1944.
US, Asım: "Boğazlar Meselesi" **Vakit,** 13 Ekim 1945.
Ülkü, "Cumhurreisimiz İnönü"; **Yeni Seri,** Sayı: 36, 16 Mart 1943.
ÜLMAN, Haluk: "Seçim Sistemimiz ve Başlıca Siyasi Partilerimiz"; **AÜSBFD,** C. XII. (Haziran 1957).
UŞAKLIGİL, Ekrem Ziya: "İmtihan Kapısından" **Son Posta,** 15 Mayıs 1945.
YALMAN, A. E.: "Hastalık Taklit Edilemez"; **Vatan,** 10 Mayıs 1944
YALÇIN, H. C.; "Türk Amerikan Dostluğu"; **Tanin,** 7 Ocak 1945.
YALÇIN, H. C.: "Türkiye'nin Kararı Karşısında"; **Tanin,** 26 Şubat 1945.
YALÇIN, H. C.: "Moskova Radyosu'nun Hücumları"; **Tanin,** 29 Haziran 1945.
YALMAN, A. E.; "Kime Karşı"; **Vatan,** 23 Eylül 1944.
YALÇIN, H. C.: "Değişen Terazi"; **Tanin,** 23 Eylül 1944, Dünyada Bir Zihniyet Tasfiyesi", **Tasvir-i Efkar,** 23 Eylül 1943.
YALÇIN, H. C: "Türk-Amerikan Dostluğu"; **Tanin,** 7 Ocak 1945.
YALÇIN, H. C: "Boğazlar Meselesi Üzerinde Biraz Aydınlık"; **Tanin** 12 Ekim 1945.
YALMAN, A. E.: "Rey Durumunun Tahlili"; **Vatan,** 25 Mart 1944.
YALMAN, A. E.: "Kara Kedilere İş Yok"; **Vatan,** (7 Ocak 1946).
YETKİN, Çetin: "II. Dünya Savaşı Bitiminde Çok Partili Düzene Geçişte Temeldeki Bozukluk", **Atatürkçü Bilinç, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** Sayı: 1, Cilt: 1 Ocak 1994 Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985.

Dergiler ve Bültenler

Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.
Belleten.
Orhun Dergisi.
SBF Dergisi.
SBF Mecmuası.
Ülkü.
Yakın Tarihimiz.
Yapıt.

Gazeteler

Akşam	**Cumhuriyet**	**Dünya**
Hürriyet	**Milliyet**	**Son Posta**
Tan	**Tanin**	**Tasvir-i Efkar**
Ulus	**Vakit**	**Vatan**
Yeni Sabah		